

Қазақ білім академиясының

БАЯНДАМАЛАРЫ

*Тоқсандық журнал
2008 жылдан бастап шығады*

ДОКЛАДЫ

**Казанской академии
образования**

*Ежеквартальный журнал
издается с 2008 года*

Журналда келесі бағыттардағы ғылыми зерттеулер көрініс табады:

- педагогика;
- психология;
- тарих;
- филология;
- философия;
- саясаттану;
- әлеуметтану;
- әлеуметтік жұмыс;
- экономика;
- құқықтану.

В журнале отражаются результаты научных исследований по направлениям:

- педагогика;
- психология;
- история;
- филология;
- философия;
- политология;
- социология;
- социальная работа;
- экономика;
- юриспруденция.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласын бақылау жөніндегі комитеті Коллегиясының шешімімен диссертациялардың негізгі қорытындыларын баспаға шығаруға ұсынылатын Ғылыми басылымдар тізіміне енгізілген

Решением Коллегии Комитета по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан включен в Перечень научных изданий, рекомендуемых для публикаций основных результатов диссертаций

Журналда Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің қазіргі жағдайының нәтижелері басылады, білім беру теориясы мен тәжірибесі мәселелері талқыланады.

В журнале публикуются результаты исследований современного состояния системы образования в Республике Казахстан, обсуждаются вопросы теории и практики образования.

БІЗДІ ЖОО-ЛАРДЫҢ ОҚЫТУШЫЛАРЫ, БІЛІМ МЕКЕМЕЛЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІ, ЕЛІМІЗДЕГІ КІТАПХАНАЛАРДЫҢ МИЛЛИОНДАҒАН ОҚЫРМАНДАРЫ ОҚИДЫ

Жазылым индексі: 74182

Баспаның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев к-сі, 3.

Телефон/факс: (7172) 56-19-33

E-mail: eagi@list.ru

Бас редактор:

Оспанова Ярослава Николаевна, п.ғ.к., доцент

Бас редактордың орынбасары:

Шормақова Айжан Ботанқызы, п.ғ.к., доцент

**Құрылтайшы – «Қазақ білім академиясы» Қазақстан Республикасының
ғалымдары мен педагогтерінің қоғамдық ұйымы**

БАҚ - қа тіркелгендігі туралы № 9608 - Ж куәлікті Қазақстан Республикасының
Мәдениет және ақпарат министрлігі 2008 жылы 4 қарашада берген

Редакциялық кеңестің төрағасы

Құсайынов А.Қ., т.ғ.д., профессор

Редакциялық алқаның мүшелері

Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Өзбекстан Республикасы)

Абдрашитова Т.А., психол.ғ.к., доцент

Айтқазин Т.Қ., филос.ғ.д., профессор

Арабаев А.А., з.ғ.д., профессор (Қырғызстан Республикасы)

Ахметов Қ.Ә., т.ғ.д., профессор

Аширбекова А.Д.

Бимендина А.Т.

Букалерова Л.А., з.ғ.д, профессор (Ресей Федерациясы)

Башаров Р.Б., ф.-м.ғ.к., профессор

Боланьос Х.Э., PhD, профессор (Испания)

Борбасов С.М., саясаттану ғ.д., профессор

Волкова Л.В., п.ғ.к., доцент

Дәдебаев Ж.Д., ф.ғ.д., профессор

Дронзина Т.А., саясаттану ғ.д., профессор (Болгария Республикасы)

Евгениева Е.Х., п.ғ.д., доцент (Болгария Республикасы)

Жекова Р.Ж., саясаттану ғ.д., доцент (Болгария Республикасы)

Забирова А.Т., әлеуметтік ғ.д., доцент

Иншаков О.В., э.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)

Исмаилов А.Ж., психол.ғ.к., профессор

Қадырбаев А.Ш., т.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)

Қадыров Б.Р., психол.ғ.д., профессор (Өзбекстан Республикасы)

Кодин Е.В., т.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)

Косанов Ж.Х., з.ғ.д., профессор

Мамаділ Қ.А., ф.ғ.к., доцент

Пакуш Л.В., э.ғ.д., профессор (Беларусь Республикасы)

Рындак В.Г., п.ғ.д., профессор (Ресей Федерациясы)

Сарсекеев Б.С., п.ғ.д., доцент

Жауапты хатшы: Мұхамбетова Қ.А.

Компьютерлік беттеу: Сыздыкова А.С.

ЖАРНАМАҢЫЗДЫ БЕРУГЕ ШАҚЫРАМЫЗ

Жарнама жөніндегі менеджер – Хамзина Салтанат Болатқызы

Телефон/факс: (7172) 56-19-33. E-mail: eagi@list.ru

ҚАЗАҚ БІЛІМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ БАЯНДАМАЛАРЫ 1/2017

Журнал 2008 жылдан бастап шығады

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ЖАЛПЫ ПЕДАГОГИКА. ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ ТАРИХЫ. ЭТНОПЕДАГОГИКА

ОБЩАЯ ПЕДАГОГИКА. ИСТОРИЯ ПЕДАГОГИКИ И ОБРАЗОВАНИЯ. ЭТНОПЕДАГОГИКА

Я.Н. Оспанова	Политическая социализация как педагогическая проблема	5
Б.С. Сарсекеев	К проблеме разработки учебников общественно-гуманитарного и естественно-математического направлений	15
Н.В. Слюсаренко Л.В. Липшиц	Структурные компоненты модели формирования социокультурной компетентности будущих судоводителей международных рейсов	21
М.С. Жолшаева	Оқыту үдерісінде студенттердің мотивациясын арттырудың бір құралы – сөзжұмбақ	31
Т.А. Панкова	Проблемы управления персоналом в организациях	37
В.В. Кузьменко	Подготовка специалистов для морского флота в средних специальных учебных заведениях Украины (50-80 гг. XX века)	46
А.А. Солодовник		
М.А. Кененбаева А.Ш. Тлеулесова Б.М. Жапарова	Кембридж университеті бағдарламасының тиімділігі	55
A. Ramazanova L. Naviy Z. Konurova-Idrisova	What is an inclusive education: a method, system or pedagogical innovation...?	62
Ф.Н. Жумабекова	Өзін-өзі тану пәнін жаратылыстану пәндерімен интеграциялаудағы тәжірибелер	68
A. Daniyarova Y. Doganay, PhD	Developing classroom dynamics through group work activities in efl class	76
Д.П. Мучкин	Эмоциональный интеллект как результат образования: проблемы и перспективы	91
З.Ш. Шавалиева	Экологическое воспитание в процессе образования младших школьников	99
S. Nurgaliyeva A. Izdeleuova E. Ganiyeva	Improvement of senior students' professional training on pedagogical specialties	107
Ж.М. Байғожина Ж.Б. Байсейітова	Ауыл мектептерінде әлеуметтік педагогтың алатын орны	114
Г.Б. Жукенова	Диагностические методы развития познавательных	120

Т.Г. Төлегенова	интересов у учащихся в образовательном процессе	
Б.Д. Турлыбеков	О соотносимости стандартной и нестандартной лексики	126
А.К. Уразбаева	английского языка	
Г.Б. Жукенова	Конфликт және оның түрлері мен шығу себептері,	133
Ф.Т. Наурызбай	факторлары және оның алдын алу жолдары	
А.Ш. Танирбергенова	Болашақ педагогтарды 12 жылдық мектептің оқу-тәрбие	140
А.К. Есимова	жұмысына дайындаудың ерекшеліктері	

ПСИХОЛОГИЯ

Ж.И. Пахрутдинова	Балалар үйіндегі тәрбиешілер мен қызметкерлердің эмоционалды өзара әрекеттестігі	148
-------------------	---	-----

ФИЛОЛОГИЯ

Н.Г. Шаймердинова	История, язык, культура гагаузов в Республике Казахстан	151
Р. Тұрысбек	Ар ісінің сырлы сипаттары (Көркемдік қайнары мен эстетикалық құндылықтары хақында)	159
Ш.Қ. Құрманбаева	Тілдік тұлғаның ішкі құндылықтары әлемі	169
Р.М. Табукашвили	Рефлексы дискурса	175
И.Г. Чиквинидзе		
К.С. Әкім		
Қ.М. Байтанасова	Лириканы талдаудың кейбір ұстанымдары	183
Қ.Т. Жанұзакова	XXI ғасыр басындағы қазақ романдарының көркемдік ерекшеліктері	192
Ж.Ш. Саметова		
А.Т. Сандыбаева	Көп мағыналы сөздердің семантикалық әлеуеті	202
Ж.Сайын	Проблемы заимствования и слов реалий	207

ҒАЛЫМ СӨЗІ СЛОВО УЧЕНОГО

К. Идрисов	Человек в истории страны	217
------------	--------------------------	-----

ФИЛОЛОГИЯ

УДК 94(574)

**ИСТОРИЯ, ЯЗЫК, КУЛЬТУРА ГАГАУЗОВ В
РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН*****Н.Г. ШАЙМЕРДИНОВА***

доктор филологических наук,
профессор кафедры тюркологии,
Евразийский национальный университет
им.Л. Н.Гумилева

Аннотация

Статья посвящена гагаузам, проживающим в Республике Казахстан – рассматриваются истоки этногенеза народа, причины миграции гагаузов в Казахстан, места локального проживания, численность и вероисповедание их; раскрывается влияние тюркских (в т.ч. турецкое), славянских народов на язык, культуру, жизнь гагаузов; исследуются системные особенности гагаузского языка, владение ими родного и других языков, в т.ч. казахского; отмечается знание гагаузами своих обрядов, обычаев, устного народного творчества; иллюстрируется текст стихотворения молодого поэта-гагауза, проживающего в настоящее время в Республике Казахстан.

Ключевые слова: гагаузы, история, миграция, Казахстан, проживание, численность, религия, язык, системные особенности, обычаи и обряды, творчество.

Изучение истории, этногенеза, культуры, языка гагаузов стало объектом изучения российских востоковедов с середины XIX в. В.В. Радлова, П.И. Кеппена, Н.К. Дмитриева, Н.С. Державина, Л.Б. Берга, болгарских ученых К. Ирчека, Г. Занетова, Л. Милетича, Д. Гаджанова, польского востоковеда Т. Ковальского. В Республике Казахстан язык компактно проживающих гагаузов изучал известный тюрколог А.С.Аманжолов. В рамках международного проекта «Взаимодействие истории, культуры, языка тюркских народов в пост-советском Казахстане» обучающиеся и ППС кафедры тюркологии, проведя

анкетные опросы, исследовали историю переселения гагаузов в Казахстан, а также язык, культуру и их адаптацию в условиях Казахстана.

Этногенез гагаузов исторически, возможно, восходит к кимако-кыпчакским государствам XI-XIV вв., сыгравшим свою историческую роль в развитии и формировании государств тюркских народов. Описывая этнический состав Деш-кыпчакского государства в предмонгольскую эпоху, историки отмечают, что наряду с довольно древними племенами, входившими ещё в состав кимацкого союза племен (йемек) или существовавших самостоятельно, таких как (баджна-печенеги, башкиры, *уз-гузы*, манкуроглы), встречаются и новые этнические племена [1, с. 267].

По арабским источникам в XIV в., кыпчакская конфедерация представляла собой конгломерат тюркских народов - крупных и мелких. К крупным относились «баргу, токсоба, итоба, барат, альарас, к мелким - таг, башкурт, куманку, бузанку, баджна, караборикли, *уз*, шортан» [цитируется по Ахинжанову, 1, с. 267].

Из вышеизложенного следует, что в кимацкой конфедерации и позже образовавшем на базе его кыпчакском государстве могли быть предки гагаузов (*уз-гузы, узы*).

Один из исследователей этногенеза гагаузов В.А. Мошков считает, что гагаузы являются потомками узов или торков, уже в XI - XII веках принявших православие от русского народа вместе с остатками печенегов, берендеев и других тюркских племен, известных в русских летописях под именем «черных клобуков», вероятно, за черные шапки, которые они носили [2, с. 12].

Энциклопедические источники подтверждают наши предположения, отмечая, что гагаузы в большинстве являются потомками средневековых тюрков, в частности, узов или торков, воспринявшие элементы славянской (болгарской) культуры [3, с.624].

Впоследствии передвижения тюркских (кыпчакских) племен на запад в бассейн реки Дуная гагаузы осели в Болгарии, Румынии. Неблагоприятные политические, социальные, экономические условия, созданные Османской империей на территории некоторой части Восточной Европы, вынудили большую часть гагаузов в XVIII -XIX в. переселиться из северо-восточной Болгарии на территорию современной Молдавии (особенно после русско-турецкой войны 1828-1829 гг.).

Постепенно поселения гагаузов продвигались в южные районы Украины, Крым, на Кавказ. После столыпинской реформы в 1908 -1914гг. часть колонистов гагаузов была поселена царским правительством в

Казахстане. По Всесоюзной переписи 1926 г. на территории Казахстана было зарегистрировано 830 гагаузов [4, с.81]. По переписи 1970 года в Советском Союзе (включая Казахстан - *ремарка наша*) проживало 157тыс. гагаузов, за рубежом - 5 тыс. человек [3, с.624].

По мнению А.С. Аманжолова, к шестидесятым годам XX в. на территории Казахстана гагаузы проживают группами по несколько десятков человек в основном в Семипалатинской области (в селах Кокпекты, Романовка, Прохладное, Ивановка, Буконь Кокпектинского района, в селе Георгиевка Жарминского района, в Чарском, Аксуатском, Аягузском, Урджарском районах), а также местами и в Актюбинской, Целиноградской, Кустанайской и Павлодарской областях. Отдельные гагаузские семьи живут и в других областях Казахстана, а также в Ташкентской области Узбекистана [5, с.219].

Как показывают анкетные данные указанного Международного проекта, в суверенном Казахстане в настоящее время гагаузы проживают также и в городах Алматы, Астана, Павлодар, Туркестан, Акмолинской и Североказахстанской областях. Причиной миграции в республику оказываются либо личные обстоятельства (создание семьи), либо трудовая деятельность в Республике Казахстан. По данным последней переписи населения 2009 года в Республике Казахстан проживает 493 гагауза [6].

В отличие от многих тюркских народов по вероисповеданию гагаузы - православные, в домах держат иконы. Тем не менее отмечается влияние ислама, гагаузы празднуют Курбан байрам, Ораза байрам. Так, участница социологического опроса Кристина Тоймалы (г. Астана, 22 года) пишет в анкете, что по вероисповеданию - христианка: «если Пасха, печем куличи и идем в церковь. Если праздник Курбан байрам, готовим национальные казахские блюда». Кроме того, некоторые гагаузы, проживающие в Республике, исповедуют ислам. «*Хожу в медресе, молюсь, выполняю все обряды во время Курбана байрама*», - отмечают респонденты Юрий, Али, Степан [www.tuyrki.weebly.com].

Как показали наши исследования, в графе национальность по документам записаны как гагаузы, кроме тех гагаузов, которые мигрировали из Молдовии недавно, где национальность в паспорте не указывается. И по самостоятельному этническому самоопределению 90 % из опрошенных считают себя также гагаузами или называют себя гаджалами, Этнический состав гагаузов претерпел влияние, с одной стороны, славянских народов – болгаров, поляков, русских (некоторые гагаузы определяют себя как болгары); с другой стороны, по языку, в историко-этнокультурном аспекте они близки с тюркскими народами,

и особенно с турками. Указанные процессы ассимиляции отразились в культуре, в семейно-брачных отношениях, в антропонимах. Поэтому фамилии у них либо славянские, либо болгарские, либо тюрко-славянские, либо тюркские (*Томайлы, Долапчы, Пулукчу, Добрев, Радышев, Карагяуров, Узунов и т.д.*), либо имя может быть славянским, а фамилия тюркским, например, *Vitali Demiroglu*, либо имена славянские (русские), а фамилии болгарские (*Ратмир Манов, Степан Манов, Кристина Тоймалы*) [www.tmk.kz]. Создавая семьи с представителями своего этноса, в то же время гагаузы могут жениться или выходить замуж за русских, украинцев, болгар, татар, турков, т.е. много смешанных семей, что также подтверждает активность ассимиляционного процесса.

Большое влияние на социальную, этнокультурную жизнь гагаузов оказали турки, особенно во время завоеваний ими балканских народов – болгар, гагаузов, македонцев и др. Как отмечают исследователи, многие гагаузы забыли болгарский язык, в силу того, что турки запрещали на нем говорить. И наоборот, гагаузы должны были владеть турецким: по анкетным данным и современные гагаузы неплохо владеют турецким языком. Сами гагаузы считают, что и этноним гагауз является производным, данным турками. К вышесказанному А.С. Аманжолов приводит иллюстрации из беседы с гагаузами, жителями Семипалатинской области Казахстана. Итак, народная этимология гласит: а) *гаганы тут уз* – «держи клюв прямо,» – так говорили турки, когда били болгар по лицу (с. Кокпеты, сообщил И.И. Карагуяров, 55 лет); б) *гага уз* – "клюв прямой" – так называли болгар, говорящих по-турецки, в отличие от горбоносых турок (с. Романовка, сообщила Н.А. Пантелеева, 56 лет.) [5, с.221].

Язык свой называют тюркским или турецким (*түрк дили*). В качестве родного языка гагаузы называют гагаузский, русский, турецкий языки. Однако, называя родным гагаузский, некоторые молодые люди, в отличие от старшего поколения (40 лет и старше), не владеют гагаузским языком. Напротив, все респонденты свободно владеют русским языком. Более 60 % гагаузов знают тот или иной уровень казахского языка. На вопрос анкеты (вопрос Е-20) «Понимаете ли Вы значение слов «Ак Орда», «Байтерек», «Мажилис», «мажилисмен», «Хабар», «аким», «наурыз», «наурыз коже»? 100 % респондентов отвечают: «Да». [www.tuyrki.weebly.com]. Подобные ответы определяют владение и отношение к казахскому языку многочисленных народов, проживающих в Казахстане, в т.ч. и гагаузов. В целом, гагаузы доброжелательно относятся к казахам,

знают казахскую культуру, традиции, кухню, охотно дружат с казахами, русскими, азербайджанцами, украинцами, проживающими в Казахстане и не собираются мигрировать в другую страну.

В будущем 99% респондентов-гагаузов желают изучать гагаузский язык в воскресных школах, в средних школах, в средних специальных учебных заведениях (вопрос Е - 18). Гагаузский язык относится к огузской группе языков и по своей языковой системе близок к турецкому языку. Основные особенности гагаузского языка в фонетической системе сводятся к следующему: дифтонгизация гласных верхнего и среднего подъема, функционирование вторичных долгих гласных, сильная палатализация основного корпуса согласных в сочетании с переднеязычными гласными; в синтаксисе, в отличие от турецкого языка, свободный порядок слов в предложении. А.С. Аманжолов в языковой системе гагаузского языка определяет близкородственные связи с турецким языком. Отметим некоторые из них:

1) гласный **э** в безударном положении обычно переходит в **е**: *бэн* (я) - *бени* - (меня), *гежэ* (ночь) - *гежелэр* (ночи) и др. Следует однако отметить, что это явление широко представлено в чадырлунгском и комратском говорах...;

2) сочетания **нл**, **мл** переходят в **нн**: *оланнар* - юноши, *инсаннан* - с людьми, *адамнан* - с человеком, *аннады* - понял;

3) гласные переднего ряда **е**, **и**, **ө**, **ү**, **э** в начале слова иногда произносятся как йотированные: *йев* - дом, *йөрдек* - утка, *йүст* - верх;

4) гласные **ө**, **о** в 1-м слого произносятся обычно как дифтонг **уо**, **үө**: *уон* - десять, *уонун* - его, *сүөйды* - он говорил;

5) наличие нескольких форм настоящего времени, которые дифференцируются по говорам: **-(а)йор**, **-ыйр**, **-ийр**, **-эр**, **-йар**, **-ый**, **ий**: *алэр* - берет, *ойнаээр* - играет, *гөрер* - видит;

6) наличие грамматического женского рода с аффиксом **-ка**, **-йка**, заимствованного из славянских языков: *врачка* - женщина-врач, *чингенейка* - цыганка, *булгарийка* - болгарка, *чорбажыйка* - хозяйка;

7) наличие послелога (й)лан, (й)лэн, (й)нан, (й)нэн (в турецком литературном языке -*ile*, -*la*, -*le*): *алмайлан* - с яблоком, *екмеклэн* - с хлебом, *чобаннан* - с пастухом, *чизмемнэн* - с моим сапогом, *оннар чыкыйнан* - как только они вышли;

8) тюркский порядок слов в предложении под влиянием славянских языков нарушился, а относительная свобода порядка слов, широкое употребление инверсии в гагаузском языке используется как стилистический прием [5, с.224]. Указанные языковые особенности в фонетическом, морфологическом, синтаксическом уровнях языка, на

наш взгляд, характерны и для казахстанских гагаузов в их речевой деятельности.

Гагаузы, проживающие в Казахстане, сохраняют свои национальные традиции, обычаи, ритуалы. К таким обрядам относятся обряды «Додола», «Переруда», «Герман»; обряд вызывания дождя; свадебные обычаи. Как отмечают респонденты, *«во время сватовства будущая невестка готовит всем кофе, а жениху подает его с солью. Если же он выпивает кофе спокойно и сразу, значит, также и все тяжелые моменты жизни он преодолет легко и просто»* (со слов респондента Али, 22 года, г.Туркестан) [www.tuyrki.weebly.com]. Многие гагаузы для сохранения национальной культуры, национальной идентичности, языка хотят создание в г. Астане этнокультурного гагаузского центра (*Ратмир Манов, Степан Манов*).

Старшее поколение гагаузов знает устное народное творчество своего народа - сказки, легенды, мифы; с большим удовольствием передают содержание эпосов «Кероглы», «Карагез».

И все же среди молодежи немало патриотов, желающих знать свой язык, традиции, культуру. В качестве иллюстрации приводим стихотворение молодого гагауза (студента-медика), напечатанного в г.Туркестан 15 марта 2014 г. в газете «Ясави газетаса». Стихотворение также было опубликовано в Молдавии в газете «Единая Гагаузия». Стихотворение написано на турецком языке, но, как отмечает сам автор, есть версия его на родном гагаузском языке.

Sevdim seni Gagavuzuya / Люблю тебя, моя Гагаузия

Sevdim seni Gagavuzuya	Люблю тебя, моя Гагаузия.
Hiçbir zaman seni unutmam	Никогда тебя не забуду
Askerlik yapmadan durulmaz	Иду я в армию,
Durulmaz karşı düşmana	Чтобы с врагами твоими
Ki ben bir gün duracağım karşımda	Бороться до конца.
Gece gündüz bu türküyü çalarım	День и ночь я тебя воспеваю.
Hep sen benim aklımda	Всегда ты в памяти моей
Sevdim seni bir çiçek gibi	Как цветы тебя люблю,
Kokun yüreğimde kaldı	Чудесные запахи твои в сердце моем.
Ne zaman baksam yıldızlara	Наблюдая за ночными звездами,
Benden o kadar uzaktasın	Знаю, что далек от родины

Aslında bana o kadar yakınsın	своей.
Çünkü burası da benim memleketim	Но ты мне близка и дорога,
Çünkü burası da benim!	Потому что это моя страна!
	Потому что это земля моя!

Vitali Demiroğlu

(перевод на русский язык Н.Г.Шаймердиновой)

Как видно из текста, стихотворение патриотическое, не будучи профессиональным поэтом, автор смог выразить свою любовь к Родине Гагаузии, к родной земле, готов защищать его от врагов и воспевать его день и ночь. В то же время стихотворение очень лиричное – *цветы, чудесные запахи, ночные звезды, светлая грусть* – передают особую авторскую тональность всего текста.

Народ, который имеет таких сыновей, несомненно, несмотря ни на что уверенно смотрит с свое будущее.

Список литературы

- 1 Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. - Алматы: Ғылым, 1995 - 296 с.
- 2 Мошков В.А. Гагаузы Бендерского уезда. Этнографические очерки и материалы // Этнографическое обозрение. Кн. XLIV. - М., 1990. - С. 7 - 15.
- 3 Большая Советская Энциклопедия в 30 томах. Т.5. - Москва, Издательство " Советская Энциклопедия ", 1971. - 639 с.
- 4 Державин Н.С. О наименовании и этнической принадлежности гагаузов. - Советская энциклопедия - № 1. - М., 1937. - С. 80 - 87.
- 5 Аманжолов А.С. Опыт изучения тюркских языков. - Астана: Фолиант, 2012. - 400 с.
- 6 Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 г. // *Статистический сборник*. - Астана, 2010.
- 7 Сайт: www.tuyrki.weebly.com
- 8 Сайт: www.tmk.kz
- 9 Шаймердинова Н.Г., Тажибаева С.Ж. Тюркские языки Казахстана: современное состояние // «Язык и глобализация»: Сборник статей XVI международной научно-теоретической конференция. - Алматы, КазНУ, 2013. - С. 58 - 61.
- 10 Невская И.А., Тажибаева С.Ж., Шаймердинова Н.Г., Тусупов Ж., К. Шенинг Тюркский мир Казахстана: исследование языков и создание базы данных// *Global-Turk/International Journal for Information and Analytics*. - Astana, International Turkic Academy, 2016. - 33-42 S.

Түйін

Мақалада Қазақтан Республикасында тұратын гагауз халқы этногенезінің бастаулары, олардың Қазақстанға көшуінің себептері, тұрып жатқан мекендері, саны және діні қарастырылған. Сонымен қатар түркі (соның ішінде түрік) және славян халықтарының гагауздардың тіліне, мәдениеті мен өміріне әсер етуі ашылған,

гагауздардың тіл жүйесіндегі ерекшеліктері зерделенген, олардың ана тілін және басқа да тілдерді, соның ішінде қазақ тілін меңгерулері де зерттеу нысанына алынған. Мақалада гагауз халқының өз салт-дәстүрлерін, халық ауыз әдебиетін білетіні байқалады. Және де қазіргі кезде Қазақстан Республикасында тұратын гагауз халқының жас ақынының өлең жолдары келтірілген.

Resume

The article is devoted to the Gagauz, living in the Republic of Kazakhstan. The author considered the origin of the ethnogenesis of the people, the causes of their migration in Kazakhstan, a local place of residence and the number of their religions: reveals the influence of Turkic (including Turkish), the Slavic peoples' language, culture and life of the Gagauz: There was investigated the system features of the Gagauz language, mastering of native and other languages, including Kazakh. The author describes Gagauz knowledge of their rites and customs, folklore, illustrated the poem of the young poet- Gagauz, the residents in the present time in the Republic of Kazakhstan.

УДК: 82. 512. 122. 09

**АР ІСІНІҢ СЫРЛЫ СИПАТТАРЫ
(КӨРКЕМДІК ҚАЙНАРЫ МЕН ЭСТЕТИКАЛЫҚ
ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ХАҚЫНДА)**

Р. ТҰРЫСБЕК

филология ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н.Гумелев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Мақалада әдебиеттегі көркемдік мәселесі, жанрлар жүйесіндегі орны, тақырып пен идея, сюжеттегі қызметі, тіл мен стильдегі сипаты кең түрде көрсетіледі. Қазіргі кезеңдегі бағыттары, даму үрдісі сөз етіледі.

Түйін сөздер: жанр, көркемдік, тақырып, идея, сюжет, тіл, стиль.

Өмір ағыны, уақыт керуені жүрдек, тынымсыз қозғалыста десек те, әдеби үдеріс қоғамдық құбылыстарды барша белгі – ерекшеліктерімен қамтуы тиіс. Бұл тұста, сөз жоқ басты бағыт, негізгі ұстаным: жанр жүгі – көркемдік кеңістігі екені анық. Бұған басым бағыт беруіміз, дәстүрлі жанрлар (поэзия, проза, драматургия) жүйесін әдеби қисын (теория) тұрғысынан қарастырғанмен (мысалы, тақырып, идея, құрылым, қаһарман, мәтін, сюжет, тіл, стиль т.с.с.), «сын – шын болсын» бағытын ұстанғанмен, шығармадағы шындықтың көркемдік кеңістігі айқын, құрылым-мазмұны мәнді, оқиғасы ойлы-өрнекті, сюжеттік желі қызық та тартымды болғаны жөн. Керісінше, бұл арна – бағыттар бұлыңғыр, жұтаң, тайыздық сипат алса, туынды табиғаты мен тағылымының басты мұраты, мән-мағынасы, маңызы талап деңгейінен табылмас еді. Өйткені: «Көркемділік келісім жоқ жерде, өнер шығармасы өмір сүрмейді. Көркемділік – өнер туындысының сапалық көрсеткіші» [1, 275 б.].

Бүгінгі әдеби үдерісті қоғамдық құбылыстардан, уақыт пен кеңістік қатынасынан, адам өміріндегі өзгерістерден бөлек қарастыру қиынның қиыны. Әлемдік дағдарыс пен нарық қыспағы, экономикалық тұрақсыздық жалпыадамзаттық құндылықтарға көлеңкесін молынан түсіріп, кері әсер-ықпал еткенін жұмыр жердегі барша халық жан-жүректерімен сезініп келеді. Ақпараттық технология, интеграция мен инновация алға шыққанымен, мәдени-гуманитарлық бағыттар өзіндік ағыс-арнасымен жаңа биік, бел-белестерге көтерілгені анық. БАҚ жүйесі, кітап өндірісі, ақын-жазушылар шығармашылығы тоқырап,

тығырыққа тірелген жоқ. Біліми-ғылыми арналар, шығармашылық еңбектер қалың көпке жетіп жатыр. Бұдан байқалатыны, мәдени-рухани мұралардың халықтың өмір-тұрмысымен етене екенін, тарихы мен тағдырының да тамырлас, сабақтасып жатқанын жасыру қиын. Жазушы еңбегі мен шығармашылықта бұл бағыт-арналарды басшылыққа алып, тақырып өзектілігін айқындап, зерттеу мен зерделеу ісіне мән беріп, көркемдік-эстетикалық құндылықтар жүйесіне еркін енудің маңызы зор. Жанр жүгі – көркемдік екенін ескерсек, халық мұрасына ден қойып, ұлт мұратына адалдық танытып, мәдени-рухани арналарға кең өріс ашып, арғы-бергі кезеңнің жәдігерлерін жүйелі жинақтап, зерттеп-зерделеп, таным-талғамды тең ұстап, қалың көпке қаз-қалпында ұсынған жөн. Маңыздысы, әдеби өмірдің дәуірмен, бүгінгі күн тынысымен тұтастығы, үндестігі аса мәнді [2, 488 б.].

Осы жайттарды негізгі назарда ұстап, басты бағыт етеріміз: әр кезеңде-ақ жанр жүгі – көркемдік болғанын қайыра еске алар едік. Әлемдік һәм ұлттық әдебиеттанудың негізгі нысаны – сөз өнерінің тарихы, теориясы мен сыны екенін ескерсек, осының бәрі – баршасының бел ортасында – көркемдік кеңістігі құндылықтар жүйесі, эстетикалық таным-талғамның өлшемі, шығармашылық еңбектің қайнар көзі ретінде кең орын алады. Әдебиеттану ғылымындағы ағымдар мен бағыттар, әр алуан мектептер жүйесінде, зерттеу әдістері мен принциптерде, қысқасы жазушы еңбегі мен шығармашылығынан, әдеби құбылыстар мен үдерістер сипаттарынан да айқын аңғарылатыны – көркемдік кеңістігі сөз өнерінің асыл арнасы, ақыл-парасат өлшемі мен талант қуатының қайнар көзі, туынды табиғаты мен тағылымының күретамыры. Ақиқатын айтсақ, көркемдік кеңістігі – руханият ісінің алтын арқауы, көркемөнердің басты тұғыры, жазушы еңбегінің жарқырай көрінетін қазыналы биігі. Демек, асыл сөздің айбыны мен айдыны – көркемдік кеңістігінің басты арқауы, қазыналы биіктің тамырлы тарихы, ақыл-парасаттың алтын дінгегі. Өйткені, асыл сөздің көркемдік сипаты, ондағы алтын арқау – жалпыадамзаттық құндылықтар қайнарын, руханият мұраты мен мәйегін айқындайды [3, 708 б.].

Ұлт руханиятының қазыналы қайнарлары, әсіресе асыл сөздің көркемдік құндылықтар жүйесі халық әдебиеті нұсқаларынан («Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу», «Айман-Шолпан»), ақын-жыраулардың өмірі мен мұрасынан (Асанқайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Бұқар) жіті танылады. Жазушы еңбегі мен шығармашылығынан (М. Әуезовтің «Абай жолы», І. Есенберлиннің

«Көшпенділер», Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер», «Соңғы парыз», Ж. Молдағалиевтың «Жыр туралы жыр», «Мен – қазақпын», С. Жүнісовтің «Ақан сері», «Заманай мен Аманай», Ш. Мұртазаның «Қызыл жебе», «Ай мен Айша», Қ. Мырза Әлінің «Алаштың арманы», «Заман-ай», Қ. Ысқақтың «Ақсу – жер жаннаты», Ә. Кекілбайұлының «Үркер», «Елең-алаң», «Абылай хан», М. Мағауиннің «Аласапыран», «Мен», Т. Әбдіктің «Парасат майданы», Қ. Жұмаділовтің «Дарабоз», Б. Мұқайдың «Өмірзая», Ә. Таразидің «Жаза», Р. Тоқтаровтың «Абайдың жұмбағы», Б. Нұржекеұлының «Әйел жолы – жіңішке», Ш. Құмарованың «Сезім патшалығы», Ж. Шаштайұлының «Алматы маңында», «Жаңғырық», Т. Әсемқұловтың «Талтүс», Н. Оразалиннің «Ғасырмен қоштасу», Р. Ниязбектің «Тыңда мені, замана», К. Ахметованың «Күн шыққанда күліп оян», А. Бақтыгерееваның «Ақ шағала», Т. Медетбектің «Тағдырлы жылдар жырлары», М. Шахановтың «Өркениеттің адасуы», «Жана қазақтар», Н. Айтұлы «Рухымның падишасы», С. Ақсұнқарұлының «Адам Ата-Һауа ана», Ұ. Есдәулеттің «Киіз кітап», Е. Раушановтың «Ғайша-Бибі», С. Адайдың «Әр қазақ – менің жалғызым», Қ. Бегманның «Қарашық», Б. Жақыптың «Қолтаңба» т.б.) көркемдік көкжиегі кең көлемде көрініс береді. Сондай-ақ, драмалық туындылардан – Ш. Мұртазаның «Ноқтаға басы сыймаған», Ә. Таразидің «Ақын. Періште. Махаббат», Т. Әбдіктің «Ұлы мен ұры», Д. Исабектің «Актриса», «Тор», Иран-Ғайыптың «Шыңғыс хан», «Фатима», Т. Нұрмағамбетовтің «Бес бойдаққа бір той», С. Балғабаевтың «Тойдан қайтқан қазақтар», И. Сапарбайдың «Қыз мұңы», «Сыған серенадасы», Ж. Солтының «Сағым куғандар», С. Асылбекұлының «Империядағы кеш», Р. Мұқанованың «Мәңгілік бала бейне», Р. Отарбайдың «Бейбарыс сұлтан» т.б. адам әлемі, өмір мәні, тұрмыс сыры әр алуан әрекет, қимыл-қозғалыс, ой-сөз жүйесі негізінде кең өріс алады. Анық аңғарылатыны: тақырып әралуандылығы, жанрға жауапкершілік, көркемдік кеңістігі, қаһарман әлемі, оқиға өрімі, өмір – уақыт шындықтары айқын. Маңыздысы, асыл сөз арналарының әр кезеңінен-ақ (арғы дәуірден бүгінге дейін) ел-жерді қорғап, ерлік істі дәріптеп, бірлік-тұтастықты ту етіп, дәстүрге адалдық танытқан халықтық қалпымыз ақындық өнерден, тастағы дастандардан, қолжазба-кітаптардан көрініс беріп, ондағы дарын даралығы, қалам қуаты, көркемдік көкжиегі, эстетикалық құндылықтар, ой-сөз жүйесі мен стильдік құбылыстар әдеби-рухани нәрімен, танымдық-тағылымдық Һәм сырлы-сипатты мәнімен, шеберлік пен шешендікке негізделгенімен қалың көптің назарын аудартары анық. Ондағы

көркемдік келісім үйлесімі мәнді. Бұл – тәуелсіздік тұсындағы ұжымдық еңбектен де көрініс тапты [4, 640 б.].

Осы орайда, адамзат өркениетінің даму үрдістеріне қарасақ, жаһандану дәуірінің «өрісті өлкесіне» ден қойсақ, ақпарат көздері мен әлеуметтік желілер тасқынына құлақ түрсек, сөз жоқ көркемдік кеңістігі – көркемөнер мұраты, өнер өлшемі, сапалық көрсеткіштің тұғыры екені анық. Автордың жан-жүрек толғанысының нәтижесі, болмыстың бейнелі қабылдау үлгісі, көркемдік ойлау жүйесінің жемісі, мәдени-рухани Һәм эстетикалық құндылықтар қайнары, стильдік құбылыстар мәні екені де терең танылады.

Бұдан басқа, баспа өнімдерінен, кітап саудасы, көрме-жәрмеңке орындарынан, орта мектеп пен жоғары оқу орындары кітапханаларынан қалың көпшілікті өмір шындығын негіз еткен, кейіпкерлер жүйесі айқын, уақыт бедері бейнелі, көркемдік кеңістігі кең көлемде көрінетін туындылар табиғаты мен тағылымы жан-жүректі, көңіл көкжиегін баурап алатыны, басым бағыттарға, жоғары сұранысқа ие екендігі де назар аудартады. Автор мен оқырман байланысы, ортақ мұраттар да шешуші мәнге ие болады.

Асылы, әдебиет теориясынан таныс: тақырып пен идея, жанр жүйесі мен қаһарман әлемі, тіл мен стиль сипаттары – жазушы еңбегі мен шығармашылығының негізі болғанымен, осының бәрі-баршасының басым бағыты, алтын арқауы, басты дінгегі – көркемдік кеңістігі екені анық.

Ақиқат айнасы айқын көрініп, шындық жүзінің жарқырайтын тұсы – көркемдік кеңістігіне келіп саяды. Асыл сөздің айбыны мен айдыны, жазушы еңбегі мен шығармашылығының жарқын да шынайы үлгісі, көзқарас пен қолтаңбаның бедерлі белгісі – көркемдік кеңістігінің күретамырын айқындайды. Ал, іргелі ізденіс, ерен еңбекшын шеберлікке бастаса, талант пен тәжірибенің тоғысы, қалам қайратының жемісі – көркемдік кеңістігінің шынайы шежіресіне кең өріс ашады. Бұдан байқалатыны: көркемдік-эстетикалық құндылықтар қайнары, шығармашылық еңбектегі шындық пен шеберлікті жеткізудің жарқын жолы, дәстүрлі үрдісі. Өйткені, көркемдік кеңістіктің бедерлі белесі, асқар шыңы – шеберлік. Ал, түптеп келгенде шеберлікте шек жоқ.

Осы реттен келгенде, Т. Әбдірахманованың «Елтұтқа», К. Салықовтың «Дананың сәтті сапары», Қ. Мырза Әлінің «Заман-ай», «Бес жыл өткен соң», М. Шахановтың «Өркениеттің адасуы», «Жазагер жады космоформуласы», Ж. Бөдешұлының «Жақия», Т. Медетбектің «Махамбет рухының монологы», С. Тұрғынбекұлының

«Махамбет және Жәңгір хан», «Кейкі батыр», К. Ахметованың «Теңдік үшін мұхитқа қайық салдық», Н. Айтұлының «Бәйтерек», «Мұқағали – Желтоқсан», А. Егеубайдың «Желтоқсан» т.б. поэмалары әр алуан тақырыпты қамтығанымен, баршасында ел өміріндегі елеулі оқиғалар, белгілі адамдардың қиын-қыстау кезеңдердегі ерлік істері, ақиқат пен азаттық жолындағы мұраттары, сындарлы сәттердегі ұтымды да ұнамды тұстары көркемдік дәстүрге сәйкес жаңа сапа, терең мазмұнға ие болады. Әрине қай ақын да елдік мұрат-мүддені терең түсініп, осының негізінде эпикалық жанрда тарих қойнауларына еркін енеді. Ел тарихының қилы кезеңдеріне, сындарлы тұстарына сергек қарап, азаттық жолындағы күрестің қандайына да көркемдік һәм реалистік тұрғыдан ден қояды. Халық азаттығы мен бостандығы болмайынша қоғам дамуы, өмір-тұрмыс мәні, ақыл-парасат көкжиегі кеңімейтіндігін жан-жақты ашады. Ұлт мұраты мен тарихы, азаттығы мен бостандығы, келелі келешек көкжиегі – елдік мүдде алға шығып, сән-салтанат құрғанда ғана жемісті жетістіктерге қол жеткізуге болатынын кеңінен көрсетеді. Басты тақырып – азаттық, бостандық, тәуелсіздік мұраттары бар қырынан ашылып, маңыз-мәні, мәңгілік сипаттары кең көлемде көрініс береді. Біздіңше, тақырыпқа адалдық, ұлт мұраты мен тарихқа, оның әр кезеңдердегі сыр-сипаттарына шынайылық тұрғысынан қарап, бағалау тұстарынан тереңдік танылады. Тақырып мәні, көркемдік нәрі негізгі өлшем. Мұның өзі, сайып келгенде: «...Әдебиеттің негізгі қызметінің бірі – адам тәрбиесіне ықпал ету. Бірақ, ол тікелей үгіт түрінде емес, адам сезіміне әсер ету, сол арқылы оны әсемдікке, тазалыққа, жақсы мінез-құлықтарға баулуға қызмет етеді. Әдебиет адамның өзін-өзі тануына, ойлауға үйретеді» [5, 49 б.].

Бұдан байқалатыны, қазіргі кезең поэзиясынан кеше-бүгін байланысымен бірге іргелі ізденістер, тақырыптық ерекшелік пен көркемдік арналар, тарих пен таным тоғысы, уақыт пен кеңістік сипаты танылады. Ақындар әлемінен азаттық идеясы мен тәуелсіздік мұраттарын барынша көркем, жарқын жырлау айқын аңғарылады. Қоғамдық құбылыстар мен кезеңдік көріністер, ел өміріндегі жетістіктер, адам әлеміндегі, еңбек мұраттарындағы жарқын жайттар, сәулелі сәттердің бәрі-баршасы өзгеше мәнде өршіл сипат, өрнекті өріс алады.

Ел әдебиетіндегі проза үлгісінен де көркемдік кеңістігінің алуан өрнектерін байқауға болады. Айталық, Д. Досжан шығармашылығындағы бір арна өнер тақырыбы төңірегінде өріс алады. Еске түсірсек, жазушы еңбегіндегі өнер тақырыбы – «Виртуоз» және «Сәулетші» әңгімелері арқылы жаңа бағытта жалғасып отырады. Алғашқы әңгімеде Қожамжар қарттың жалғыз ұлы – Нұркен Әшіровтің өнер нығметін

қоңыр домбыра арқылы еселеп арттыруы, қалың көпшілік: – Виртуоз!, - деп қабылдауы («Біртуар») көркем баяндалады. Автор әке мен баланың ауыл-елдегі тұрмыстарын көрсетіп, мерекелік концерттегі Нұркеннің орындаушылық шеберлігін жан-жақты ашады. Ал, «Сәулетші» әңгімесіндегі Самат пен Сәулеттің жастық жырлары, сәулетшілік өнердің өзіндік ерекшеліктері, аға буын өкілдерінің жастарға сенімсіздік білдіріп, еңбектерін бағаламауы, дұрысы – пайдаланып кетуі суреттеледі. Негізінен, автор өнер тақырыбын адам әлемімен, қоғам-ортасымен сабақтастықта сөз ету арқылы адалдық пен тоғышарлықты, қарапайымдылық пен әділетсіздікті өзара салыстыра береді. Өмірдің бұралаң жолын өнер адамы басындағы әр алуан хал, кедергі-кемшіліктермен қатар көрсетеді. Өмір шындығын, уақыт тынысын – өнер төңірегіндегі ізденіс пен көзқарасты, адам мұратын кең ашады. Атап өтер жайт, автор өнер адамының өмірі мен кәсібін қоғамдық құбылыс пен кезеңдік көріністер негізінде қаз-қалпында көрсетеді.

Қаламгердің «Дон Кихот», «Өмір арбасы», «Кешірім», «Жанып-сөну», «Жаңғақ», «Шырақшы» сынды әңгімелері тақырыптық ізденісімен, жанрлық-көркемдік ерекшеліктерімен назар аудартады. Болған оқиғаның ізі, өмірлік жайттар көркемдік шындық пен шешім тұрғысынан табиғи өріс алады. Адам өмірі мен арман-аңсарлары, еңбек мұраттары шынайы бояу бедері, суретті көрініс, нақыштар негізінде дамып отырады. Айталық, «Дон Кихотта» адамгершілік пен ар, еңбек пен бейнет ұғымдары алға шығады. «Өмір арбасы» отбасылық өмірдің сан қилы көріністерін келісті, көркем өрнектермен баяндайды. «Кешірім» – М. Әуезовтің талайлы тағдырын, «Алаш ісі» мен «Ашық хат» сырын, уақыт таңбасы мен тынысын терең танытады. «Жанып-сөну» – өмір талқысы мен отбасы салмағын қатар сезінген – Нұрәлінің мұңды-шерлі халін, өзін-өзі алдаған һәм жоғалтқан сәттерін суреттейді. «Жаңғақ» әңгімесі М. Әуезовтің отбасылық өмірі мен шешен шалы Ахметтің өзара байланысын, ғұмырбаяндық-шығармашылық сыр-сипаттарды, жаңғақ ағашын күтіп-баптаудағы өзіндік өзгешеліктерді уақыт пен кеңістік, кезең-заман шындығы аясында кеңінен көрсетеді. «Шырақшы» – Дайрабай қарттың өмір-тұрмыстан көргенін, дүние дидары туралы таным-түйсігін, толғам-толғаныстарын, адам мен хайуанат арақатынасын, дін-ділді арқау етеді.

Жалпы, ой-сөз жүйесінен – көңілде қорытылған, жан-жүрек таразысында тартылған өмір шындықтары мен көркемдік шешімдер, әдеби-эстетикалық құндылықтар жан-жақты танылып тұрады.

Көркемдік көкжиегі – жаңа әлем ашады. Сөз суреті соны сипат алады. Өткір ұшталған қалам-қиял қанатындағы, ой көрігіндегі бояу бедерін, суретті сөзді сол сәтте-ақ қағазға көшіреді. Нәтижесінде: «Нағыз суреткер адамға жазу да сүйексінді мінезге айналады» [6].

Авторлық ұстанымға мән берсек, болмысты, өмір-тұрмысты көріп, тануда, оны бояу, бедермен беруде сергек сана, суреткерлік дарын керек. Сонда ғана ол бояуға бедер, сөзге сурет, ойға қиял дүниесін дарытады. Әр алуан адам, мінез-иелерінің өмір-тұрмыс, дағды-кәсіп, еңбек көзқарастарын еркін ой ағынына, көркемдік келісімге құрады. Ана тілінің мол мүмкіндіктеріне еркін еніп, ұлт пен ұрпақ, дәстүр мен дін, тәлім-тәрбие иірімдеріне бойлайды. Ұлттық сөздің қадір-қасиетін серік етеді. Сосын, сөз жоқ: ар ісін – бәрінен де биік қояды: «... Әдебиет – адам мінезінің айнасы. Сол мінезден туындайтын шаркездік, шырғалаң көркем шығарманың өзегі болып жатады... Шығарма идеясыз жазылмайды. Бір нәрсеге табан тіреп, ой сабақтасаң, ол – логика болып шығады. Сол ойдың түп-төркінін іздесең, ол-психологиялық талдауға маңдай тірейді. Қысқасы, идеясыз, табан тірейтін мақсатсыз іс бітпейді» [7].

Жазушы еңбегіндегі таңдаулы әңгіме, хикаяттар табиғатынан (мысалы, «Кісі ақысы», «Қымыз», «Ақыл иесі», «Арыстанды-Қарабастың желі», «Адамға қанша қуаныш қажет?», «Ергежейлі», «Қыдырдың құбылысы», «Момындар», «Жігіттің бір жұрты», «Қыз әні», «Келіншек асуы», «Жылы жауын», «Екі дүние есігі», «Шипалы су» – әңгімелері; «Отырар», «Фараби», «Төрт патшаны көрген кейуана», «Пайғамбардың өлімі», «Жылы ағыс», «Жан тәтті», «Үрей» – хикаяттары; «Ата кәсіп», «Ақыл сатамын», «Арман баланың бастан кешкен қызықты оқиғалары», «Қарықбол мен Ақбата», «Келіншектаудағы тас түйелер», «Келіншектаудың көгілдір бояулары», «Тегіне тарту» – балаларға арналған туындылары) арғы-бергі кезең көріністері, ел-жер жайы, белгілі адамдар өмірі мен өнегесі, тарих пен таным арналары, білім-ғылым жүйесі, тәлім-тәрбие иірімдері, балалық-жастық дәурен, дәстүр тағылымы, өнердің өріс-өлкесі секілді өзекті тақырыптар танылады. Бұл шығармалар іргелі ізденіс пен көркемдікке құрылған. Автор сөз арқылы – ой құнарына, образ әлемі негізінде – сыр-сезімге қадам жасайды. Ақыл-парасат – басты өлшем етіледі. Ерен еңбек пен талант табиғаты, талайлы тағдыр мен тауқыметі өмір ағыны да ой-сөз жүйесімен, бедерлі бояу өрнектерімен ұштаса беріледі. Есімі мен еңбегі арғы-бергі кезеңдерге жеткен, өмірін өнермен өрнектеген Жалаледдин Руми ұстанған бағытқа мықтап ден қояды: «... бірінші – жазғаныңа өтірік сөз қоспау;

екінші – жазып отырғанда жүректе кір, көлеңке болмау; үшінші – өзін-өзі жеңе білу» [8,16 б.] .

Сондай-ақ, Ж. Әлмашұлының «Ұмытылған ұрпақ», «Оянған ұрпақ», «Күлкі мен көз жасы» сынды романдары, С. Досжанованың «Жатқа туған бала», «Өгей жүрек» атты хикаяттар кітабы ел бірлігі мен тарихын, отбасылық өмір мен адам тағдырының қилы сәттерін кең түрде, көркем сипатта суреттейді.

Негізінен алғанда, қазақ прозасы ел өмірінің арғы-бергі кезеңдерін, тарих бедері мен таным тоғысын, тұлғалар мен тағдырлар талқысын, адам әлемінің мың сан арналарын, жастық пен достық сырларын, ғашықтық ғаламаттарының мұңлы-сырлы сипаттарын алуан ізденіс, қызғылықты оқиға, көркем көріністер мен сырлы суреттер негізінде жүйелі жеткізеді. Авторлық ұстаным мен қалыптасқан қолтаңба мәнерінен, өмірлік жайттар мен көркемдік шындықтар желісінен, тілдік һәм стильдік құбылыстардан тарих толқындары, кезең көріністері, адам мұраты мен еңбегі кеңінен көрініп, оны жеткізу жолдары мен бейнелеу бедерлерінен, әдіс-тәсілдер жүйесінен еркіндік пен тереңдік танылады.

Осы реттен келгенде, тәуелсіздік кезеңінде сахналанған, театр өнерінің тарихына еркін енген драмалық туындылардан байқалатыны:

- тарихи тақырыптарды, танымал тұлғалардың өмірі мен кезеңін, қызметі мен қайраткерлігін өмір-уақыт тынысына сан бедерлі, жүйелі жеткізді.

- халық өмірі мен кезеңі, арғы-бергі дәуірлердегі ауыртпалыққа, қайшылыққа толы тарихи сәттер қилы көрініс, ақиқат жайттар негізінде көркем, бейнелі беріледі.

- қарапайым адамдар өмірі, тұрмыс-тіршілік түйіткілдері, жастық-достық сырлары, тәлім-тәрбие иірімдері арғы-бергі кезеңдердің тағылымды тұстарымен, бүгінгі күннің шынайы шындықтарымен байланысты байыпты баяндалады. Қоғам дамуы, өмір ағыны, адам әлемі кең орын алды.

- ең негізгісі, әрине драмалық қойылым мен қолтаңбалардан халық тарихы мен тағылымы, дүбірлі дәуір мен қилы кезең көріністері, танымал тұлғалардың азаттық пен тәуелсіздік жолындағы жанкешті әрекет-қимылдары, ұлттық мұрат пен отбасылық тыныс-тіршілік, өмір мен еңбектегі ақиқат пен әділеттілік, қоғамдағы кереғар келеңсіздіктер, билік пен бизнес, халық пен нарық, баспана мен жұмыссыздық, әйел тағдыры мен бостандығы, махаббат пен сүйіспеншіліктің сырлы сипаттары. т.с.с. өмір шындығы, көркемдік талаптар, уақыт тынысына сай жүйе құрайды. Қазіргі кезеңнің басты талабы – адам өмірі мен

еңбегіне, өмір шындығы мен көркемдік шешімге, реалистік көріністерге сай сараланып, байыпты баяндау, терең талдаулар арқылы жүйелі жеткізіледі. Тақырып ауқымы кең де арналы. Өмір ағыны, уақыт бедері айқын.

Негізінен алғанда, ұлттық драматургияның арғы-бергі кезеңдерінен келе жатқан адам әлемі, тарих бедері мен тағдырлар талқысы, халықтың мұң-шері, жастық-достық һәм сүйіспеншілік сыр-сезімдері, бәрі – баршасы ел руханиятының қазыналы биігі, ортақ олжасы ретінде көркемдік мұратқа айналып, театр өнері арқылы қалың көпшілікке жетті. Драматургия заңдылықтары, театр өнерінің талап-талғамы, актерлер ойыны мен режиссер шешімі – мәдени кеңістік пен көрерменнің әсер-ықпалын айқындай түсті.

Бұдан шығатын түйін: асыл сөздің арыдағы арналарынан бастау алған адамзаттық құндылықтар әр кезең көріністері тұстарында тақырыптық тұрғыдан байып, өзара дамып, жетіле түскені айқын аңғарылады. Әдебиет тарихы мен фольклортанудың бел-белестеріне ден қойсақ, халық мұрасы мен нұсқалары, жанр жүйесі мен интеграциясы, көркемдік арналары, эстетикалық құндылықтары, тіл мүмкіндіктері мен стильдік құбылыстар мәні, мәтін құрылымы, ішкі монолог, диалог қызметі, оқиға өрімі алуан ізденіс, соны сипаттарымен дамып, жетіліп, өрістеп отырғанын аңғарар едік.

Ал, жанрлық жүйе тұрғысынан келсек, халық әдебиетіндегі шағын көлемді туындылардан бастап, әр кезеңдегі өлең-сөз өлкесі, қарасөз қайнарынан көрінетін кіші һәм орта, үлкен шығармалардағы қоғамдық құбылыстар мен кезең көріністері, адам әлемі мен мұратының мың сан қатпарлары көркемдік өрнектерімен назар аудартып, жанды жадыратып, көңілді баурайды. Сондай-ақ, ұлттық драматургияның жанр жүйесі, қалыптасу кезеңдері мен даму үрдістерінен тақырыптық арналар, авторлық ұстаным, дәстүр мен сабақтастық, поэтика мәні, эстетикалық мазмұн, көркемдік құралдары, типтендіру тәсілдері, танымдық һәм тәрбиелік мәні өзіндік өзгешеліктерімен танылады. Бұдан басқа, сөз өнерінің әдебиеттану мен сын салалары, фантастика мен сатира сипаттарынан да зерттеу мен зерделеулерден өзге қоғамдық жағдаяттар, кеше мен бүгін байланысы, адам әлемі мен болмыстың мың сан көрініс-шындықтары, мәдени-әдеби жалпы дамудың үрдістері кең түрде көрінеді. Осындағы басты өлшем: «Жанр және олардың сан алуан түрлері әлемдегі барлық халықтардың мәдениеті мен әдебиетінде кең орын алатын жалпылық мәні бар құбылыстардың қатарына жатады» [9, 8 б.] .

Жинақтап айтқанда, асыл сөз арналарының кең өрісті, тың тынысты, соны серпінді сипаттары – көркемдік кеңістігі негізінде жан-

жақты танылып, жазушы еңбегі мен шығармашылығының алтын арқауына айналады. Демек, асыл сөздің айбыны мен айдыны – шығармашылық еңбектің негізгі арқауын құраса, ондағы жанр жүгі – көркемдік кеңістікке келіп саяды.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2005. – 275 б.
- 2 Әдеби өмір шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 2005. – 488 б.
- 3 Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар. – Алматы: «evo Press», 2014. – 708 б.
- 4 ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001-2011). – Алматы: Арда, 2011. – 640 б.
- 5 Қирабаев С. Ұлт тәуелсіздігі және қазақ әдебиеті. – Алматы: Жібек жолы, 2011. – 49 б.
- 6 Досжан Д. Өз жайымды өзім айтам. //Қазақ әдебиеті, 1997, 1 шілде
- 7 «Көркем шығарма сарапшысы – уақыт, сыншысы – оқырман қауым». //Егемен Қазақстан, 2004, 30 қаңтар
- 8 Досжан Д. Шығармалары. 4-том. – Астана: Фолиант, 2008. – 16 б.
- 9 Нұрғалиев Р. Арқау. Екі томдық шығармалар. 1- том. – Алматы: Жазушы, 1991. – 8 б.

Резюме

В статье рассматриваются проблемы художественного мира, его места в жанровой системе, тема и идея, сюжетные линии, характеристика стилевых и языковых особенностей в истории и развитии литературы.

Resume

This article deals with the problems of the artistic world of literature, genre issues, the theme and the idea of the plot of modern literary processes.

ӘОЖ 81-13

ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ ІШКІ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ ӘЛЕМІ

Ш.Қ. ҚҰРМАНБАЕВАпедагогика ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті**Аннотация**

Мақалада тіл білімі мен аксиологиядағы «тұлға» ұғымы жайлы сөз болады. Тілдік тұлғаның концептілік өрісі мен құндылықтар жүйесі ұғымдарының мәні сипатталады.

Түйін сөздер: тілдік тұлға, құндылық, тезаурус, концепт, рухани.

Адам – таным субъектісі, іс-әрекет субъектісі, өмір жолының субъектісі. Ересек адам өмірінің мәні – стратегиялық бағыты, тәсілі, ұстанған бағыты, болашақ бағдарлары, келешек дамуы. Ал «Мен» дегеніміз – «Біз» атты психологиялық мәртебеге ие тұлғаның әлеуметтік сапасы. Адам тұлға ретінде мәдени құндылықтарды тудырады және сонымен өмір сүреді.

Тұлға халықтың, этностың мәдени дәстүрінің даму болашағында қарастырылуы қажет. Адамның адам болып өмір сүруі үшін мәдениет шегінде қалыптасқан мәдени-антропологиялық прототип қажет. Мәдениет концептілері – кеңістік, уақыт, тағдыр, өмір, құқық, байлық, еңбек, бақыт, сенім, ар, тәртіп, күнә, жұмақ, тозақ, өлім т.б. Олар құндылықтар жүйесінің өзіндік белгілерін көрсетеді және әлеуметтік мінез-құлық пен әлемді қабылдаудың үлгілерін береді. Бұл тілдік тұлғаны қалыптастыратын ерекше координаттар жүйесі.

Тұлға дегеніміз – ең алдымен адамның әлеуметтік табиғаты, ал адамның өзі әлеуметтік-мәдени өмірдің субъектісі ретінде қарастырылады. Тұлғаның қалыптасуы дегеніміз – өзін жан-жақты жетілдірген тұлға ретіндегі идеалға қарай ұмтылыс. «Толық адам» проблемасын көтерген ұлы Абай: «Әлдебіреудің тілін, өнерін білген кісі соныменен бірдейлік дағуасына кіреді», - деп жазады өзінің қарасөзінде [1, 93 б.]. Атақты ақын М. Жұмабаев та: «Тіл – адам жанының тілмашы, тілсіз жүрек түбіндегі бағасыз сезімдер, жан түкпіріндегі асыл ойлар жарық көрмей, қор болып қалар еді. Адам тілі арқасында жан сырын сыртқа шығарып, басқалардың жан сырын ұға алады. Ойлаған ойын сыртқа шығарып, басқаларға ұқтыра алса, адамның не арманы бар! Жазушы, ақын деген сөз – ойлаған ойын әдемілеп жарыққа шығара алатын адам деген сөз. Тілі кем болса,

адамның қор болғаны. Ойың толық тұрып, айтуға тілің толық жетпесе, ішің қазандай қайнайды да. Қысқасы, адамның толық мағынасымен адам аталуы тіл арқасында», - деп, толық адамның дара тұлғасын қалыптастырудағы тілдің маңызын баса көрсетеді [2, 72 б.]. Р. Сыздық: «Тіл – адамды тұлға ретінде тәрбиелейтін күш, ана тілі – адамды белгілі бір ұлттың, халықтың өкілі етіп шығаратын құрал», - деп жазады [3, 15 б.].

Тілдік тұлға дегеніміз – тілде (мәтіндерде), тіл арқылы көрініс табатын және өзінің негізгі белгілері тілдік құралдар базасында қайта құрылған тұлға. «Тілдік тұлға» ұғымы – адамның сапалық айқындылығын құрайтын физикалық және рухани ерекшеліктері философиялық, әлеуметтанымдық және психологиялық көзқарастар тұрғысынан айқындалатын қоғамдық мәні бар тұтастық ретіндегі пәнаралық термин.

«Ең алдымен «тілдік тұлға» ретінде сөйлеу әрекетіне қабілеттілігі тұрғысынан тілді қолданушы адам қарастырылады» [4, 1 б.] «Тілдік тұлғаның басым қажеттіліктерін, қызығушылықтарын, идеалдарын бейнелейтін неғұрлым маңызды концептілері оның тезаурусында соғұрлым кеңірек көрініс табады» [5, 10 б.].

Тезаурус дегеніміз – біріншіден, жиілігі бойынша реттелген сөздік, екіншіден, осындай сөздіктің негізінде айқындалған тілдік тұлғаның өзіндік бір ғалам бейнесінің суреті. Ол сурет тілдік тұлғаға тән ғалам бейнесі үзіктерімен тікелей байланыста болатын концептуалдық құрылымға негізделеді.

Концепт – көпкомпонентті, күрделі когнитивті құбылыс, тілдік тұлғаның тілдік-когнитивті деңгейлерінің негізгі бөлшегі, әлемнің шындық немесе көркемдік негізін көрсетуші ұжымдық сананың қозғалысын айқындаушы бірлік. Адам санасындағы дүние бейнесі концептілердің көмегімен сөз арқылы таңбаланып, жарыққа шығады, вербалданады. Оның құрылымын орталық нүктесі, яғни өзегі бар және сол өзек маңына топтасқан білімдер, тұжырымдар, түсініктер мен ұғымдар, ойлар, қиялдар, болжамдар, ассоциялардан тұратын өріс түрінде елестетуге болады. Осы бағыттағы адам танымының үдерісі оның сол әлемде қандай бағдар ұстанғанына байланысты. Концептілік өріс құру арқылы белгілі бір концепт шеңберіндегі ғаламның тілдік бейнесі сипатталады. Концепт ұғымын лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан ерекшеленетін ментальды көрініс ретінде айқындау гуманитарлық, оның ішінде лингвистикалық білімнің антропоцентристік парадигмасының қалыптасуындағы заңды қадам болып табылады.

Тілдік тұлғаның концептілік өрісінде ұлттанымдық лексикалық деректер когнитивтік қызмет атқарып, аксиологиялық жүк арқалайды. Тілдік тұлғаның тезаурусында ғаламның тілдік бейнесінің қалыптасуына ұлттық танымдағы атамекен, тіл, тарих, өнеге, әдебиет, мәдениет т.б. базалық концептілер зор әсер етеді. Ол концептілер тіл үйренушінің қолданысында қазақи танымның бояуы аралас жаңаша мәнге ие болады, мазмұны байиды, яғни контекстік семантикасы тереңдей түседі.

Тілдік тұлғаның концептілік өрісі ұлттық базалық концептілер шеңберінде қалыптасады, осы концептілік өрісті құрайтын барлық концептілер тіл үйренуші «МЕН»-інің айналасына шоғырлана келіп, оның өзі жасаған әлемнің тілдік бейнесі ретінде танылады. «Тіл, мәдениет және этнос өзара тығыз байланыста келіп, тұлғаның негізін жасайды – оның физикалық, рухани және әлеуметтік «Менінің» түйіндесу орнын айқындайды.

Тілдік тұлға мен концепт – табиғи тілді тасушының ділі мен сана-сезімін танытушы және «сөйлеуші адам» прототиптік бейнесін қалыптастырушы лингвомәдениеттанудың базалық категориялары» [6, 65 б.]. Тілдік тұлға – «Табиғи тілдің семантикалық жүйесінде көрінетін тілді қолданушының ұлттық-мәдени прототипі немесе адам образын тілдің ерекшеліктері бойынша құру» [7, 279 б.]. Тіл арқылы адамның ішкі жан-дүниесі, мәдениет деңгейі, білімі, сана-сезімі көрініс табады, яғни «Тіл – адам рухының айнасы десек, ең алдымен ол айнада концептісі мәдениет константы қатарын құрайтын адам тұлғасы көрініс табады» [7, 279 б.].

Тілдік тұлға ұғымы тұлғаның жеке дара сана-сезімі және дүниеге көзқарасы мен тілдің өзара байланысын білдіреді. Кез келген тұлға өзін және өзінің субъектілігін заттық іс-әрекеті арқылы ғана емес, сонымен қатар тіл мен сөйлеусіз жүзеге асырылуы мүмкін болмайтын қарым-қатынас арқылы да көрсетеді. Адамның сөзі оның ішкі әлемін танытады, оның тұлғалық қасиетін танытатын мәлімет көзі қызметін атқарады. Сөзге құндылық сипат беру, бере алмау қабілеті тілді қолданушының ішкі дүниесінің дәрежесіне байланысты.

Адам тұлға болып тумайды, тұлға болып қалыптасады. Тұлға өзге адамдармен, әлеуметтік институттармен қатынаста, әлеуметтік байланыстар жүйесінде танылады. Тілдік тұлғаның мәні қарым-қатынас құндылығы деңгейінде ашылады. Сонымен, қазақстандық тілдік тұлғаның рухани құндылықтары жүйесінің қалыптасуына мынадай негізгі факторлар әсер етеді:

- тәуелсіз Қазақстанның демократиялық қоғамы;
- өзін-өзі дамыту, тегін білім алу мүмкіндігі;

- қазіргі Қазақстан қоғамында қалыптасқан этикалық және моральдық нормалар;
- тілдік орта;
- жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтар;
- қазақ халқының дүниетанымы;
- қазақтың ұлттық ғалам бейнесі;
- қазақтың ұлттық мінез-құлқы т.б.

Қазақстандық тілдік тұлға – өз ана тілін, мемлекеттік тілді, шет тілін, ақпараттық технология тілдерін жетік меңгерген тұлға, үйреніп жүрген қазақ тілін қарым-қатынаста қолдану құзыреттілігіне ие, ол арқылы өзінің ғылыми, мәдениеттанымдық, рухани, шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын, саналы, белсенді, өзін-өзі дамытушы таным субъектісі. Қазір тек техникалық кемел білім алған адам шын мәніндегі зиялы азамат деп есептелмейді. Қазақстан мемлекетінде ересек тіл үйренушінің тілдік тұлғасы мәдениеті жоғары, рухы биік, патриоттық сезімі берік, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық бағдары орныққан болуымен ерекшеленеді.

«...Адамның субъектілігі оның болмысының табиғи, қоғамдық және рухани сапаларының мүлдем қайталанбас ансамблі ретінде көрінеді. Бұған оның табиғи қасиеттері, алғышарттары мен мүмкіндіктері, жеке өмір биографиясының ерекшеліктері, құндылық бағдарлары және мотивациялық механизмдерінің жүйесі мен ішкі рухани әлемі жатады. Әрбір адамның мұндай сапаларының құрамы әртүрлі және ешқашан қайталанбайды» [8, 441 б.].

Педагогикадағы аксиологиялық бағыт адамды қоғамның ең жоғарғы құндылығы, қоғамдық дамудың басты мақсаты ретінде қарастырады. Ізгілік адамгершілік құндылық ретінде адамның сезіміне, қызығушылығы мен проблемаларына көңіл аударуды тәрбиелеуді негізге алады, адамға әлемдегі ең жоғары құндылық ретінде қарауды қалыптастырады.

Құндылық дегеніміз – адамның өмірлік, тәжірибелік түпкі мақсатын қалыптастыру әрекетінің бағдары. Әлемді рухани-практикалық игеру үдерісі барысында адам болмысты өз құндылықтары арқылы қарастырады. Адамның әлемге қатынасының ерекшелігі оның өзін және өзге адамдарды, қоршаған дүниедегі заттарды, құбылыстарды, үдерістерді қайырымдылық, әділеттілік, сұлулық, пайдалылық т.б. тұрғысынан бағалап, құндылықтар арқылы қарастыруымен сипатталады.

Құндылықтар – адамның рухани мәдениетінің көрсеткіші, оларды төмендегідей жүйелеуге болады: адамгершілік: адамгершіліктің негізгі

заңдары мен принциптері (этика), этикалық тыйымдар, нормалар, ережелер, өсиеттер, адамгершілік сезім мен қарым-қатынас, махаббат, достық; жалпыадамзаттық сипаттағы құндылықтар: отан, туған жер, тіл, тарих; эстетикалық, шығармашылық құндылықтар: әдебиет, өнер, музыка туындылары; саяси құндылықтар: тәуелсіздік, еркіндік; кәсіби құндылықтар; діни құндылықтар т.б.

Құндылықтар бала кезден, ана сүтімен бірге, өзінің ана тілі арқылы, мораль негіздері ретінде, өз тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін игеру нәтижесінде орнығады. Мәдениет кез келген халықтың, мемлекеттің бет-бейнесін айқындайды, негізгі құндылықтарын қалыптастырады. Құндылықтар адам бойында моральдық жауапкершіліктер жүктейді, сезімін айқындай түседі.

Құндылық проблемасын ұлт философиясы тұрғысынан қарастырған Т. Бөрібаев бұл жөнінде: «Рухани болмысымызды ұлттық философиялық тұрғыдан зерделей отырып, халқымыздың құндылық бағдарын және рухани талғамы мен таңдауларын қалыптастыру қажеттігі нақты жолға қойылуы тиіс. Әсіресе мынау ғаламдастыру алдында базистік құндылықтарымызды менталитет өзегіне айналдырудың маңызы зор», - дей келіп, базистік құндылықтар қатарына ар-намысты жоғары ұстау, ата-ананы, үлкенді сыйлау, табиғатқа бас ию, қонақжайлық, еңбекқорлық, еркіндік, имандылық, дәстүршілдік, қанағаттық, ұлтжандылық, патриоттық сезімді, ерлік пен отансүйгіштікті қалыптастыру т.б. жатқызады [9, 198 б.].

Академик Ә. Қайдар: «Тілсіз адамзат қоғамының, адамзат қоғамынсыз тілдің де болмайтыны рас. Ата-бабалардан ұрпаққа аманат болып қалған бай рухани, мәдени мұрамызды өз бойына сіңіріп, сары майдай сақтап, жалғастыру арқылы тіл қауымын мәңгүрттіктен аман алып келе жатқан сирек құбылыс – феномен де осы тіліміз ғой. «Өркениет, мәдениет, салт-дәстүр, ұлттық менталитет» деп дәріптейтін құндылықтардың бәрі де, сайып келгенде, тіл қасиетіне барып тұрақтайды, тілдің құдіретті күшімен, тамаша жаратылысымен ғана бейнеленіп, бағаланып, реальді факторға айналады», - деп жазады [10, 10 б.].

Адамның тезаурусы арқылы түзілетін ішкі құндылықтары әлемі дара тұлға тұжырымдамасымен шешіледі. Білім берудегі ізгілендіру, дамыту ұстанымдары дара тұлғаның құндылық бағдарын қалыптастыруға қызмет етеді. Елін сүйетін адал перзенттерді тәрбиелеп шығару үшін ересек тыңдаушыларға тіл үйрету ісінде олардың бойына ұлттық рухани құндылықтарды дарыту қажет. Ал рухани құндылықтардың негізгі қайнар көзі – ұлттық тіл.

Рухани байлық ең алдымен әр халықтың ұлттық әдет-салты, көзқарасы, шыққан түп тамырында жататыны белгілі. Сол ұлттық

байлықты бүкіл адамзаттың өз ұрпағын тәрбиелеудегі, білім берудегі озық ұстанымдарымен байланыстыра отырып, әр адамның қабілеті, талантын ашу, өзіне-өзінің сенімін нығайту, өзіне-өзінің жол ашуына түрткі жасау – бүгінгі білім беру ісінің басты міндеті. Себебі мемлекеттік тіл – ресми қарым-қатынас қызметін атқарушы ғана емес, мемлекет азаматтарын ортақ мүдделер төңірегінде біріктіретін ұйытқы болғандықтан, жоғары дәрежедегі рухани байлық, ең басты құндылық.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Абай Қара сөз. Книга слов. – Семей: Международный клуб Абая, 2001. – 264 с.
- 2 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 139 б.
- 3 Сыздық Р. Қазақ сөзінің әсемдік құдіретін жоғалтпалық // «Мемлекеттік тіл және рухани мәдениет» атты профессор Ш.Сарыбаевтың 75 жылдығына орай ұйымдастырылған ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: Арыс, 2001. – 183 б.
- 4 Богин Г.И. Модель языковой личности в её отношении к разновидностям текстов: автореф. ...докт.фил.наук. – Л., 1984. – 41 с.
- 5 Жаманбаева Қ.Ә. Тіл қолданысының негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.
- 6 Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С.64-72.
- 7 Апресян Ю.Д. Избранные труды в 2 т. Интегральное описание языка и системная лексикография. – М.: Наука, 1995. – т. 2. – 348 с.
- 8 Барулин В.С. Социальная философия. Учебник для вузов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – 560 с.
- 9 Барулин В.С. Социальная философия. Учебник для вузов. – М., 2000. – С.72
- 10 Бөрібаев Т. Қазақ менталитетінің әлеуметтік-философиялық табиғаты // Қазақстан жоғары мектебі. – 2003. – № 4. – Б.196-201.
- 11 Қайдар Ә. Мәдениеттің негізі – тілде // «Мемлекеттік тіл және рухани мәдениет» атты профессор Ш.Сарыбаевтың 75 жылдығына орай ұйымдастырылған ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: Арыс, 2001. – 183 б.

Резюме

В статье рассматривается значение понятия «личность» в языкознании, аксиологии. Описываются значения понятий концептологическая сфера и система ценностей языковой личности.

Resume

The author of the article considers the meaning of the notion «personality» in linguistics, axiology. The author describes the meanings of the notions «conceptological sphere» and «the system of values of the linguistic personality».

УДК: 81*42 (045)

РЕФЛЕКСЫ ДИСКУРСА

Р.М. ТАБУКАШВИЛИ

кандидат филологических наук, профессор,
Технический университет Грузии,
Грузия

И.Г. ЧИКВИНИДЗЕ

кандидат филологических наук,
ассоциированный профессор,
Технический университет Грузии,
Грузия

К.С. ЭКИМ

докторант специальности «Филология»,
Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилёва,
Казахстан

Аннотация

В статье дискурс трактуется как целостность разговорной и письменной речи, как более многогранное, комплексное понятие, чем речь и текст. В дискурсе, которая рассматривается как сложное коммуникативное явление, интегрированы разные научные гуманитарно-социальные дисциплины. Исходя из этого, он является неординарным и рассматривается в сфере интердисциплинарных наук, в рамках которых формируется интенция исследования.

Ключевые слова: язык, речь, текст, дискурс, лингвистика, коммуникативное явление.

Введение. В научной литературе процесса детального анализа исследуемого объекта всегда опережает проблема дефиниции понятий, связанных с этими объектами. Поэтому мы взялись определить и уточнить содержание и суть таких смежных понятий, какими являются язык и речь, текст и дискурс.

Должны заметить, что язык является оппозиционным компонентом всех вышеупомянутых трех понятий – речь, текст и дискурс. В ранних лингвистических исследованиях понятия текст и дискурс обозначались как синонимы. Анализ дискурса Ван Дейка целиком изменил такое понятие [1]. Формула Ван Дейка дискурс=текст+ситуация, текст=дискурс-ситуация, лаконично и понятно передает то предположение, что дискурс имеет более

широкое, более вменяемое и многогранное понятие. В широком понятии дискурса подразумевается речевая коммуникация, все то, что говорится и пишется. В этом контексте можно сказать, что дискурс и коммуникация неразлучны. Дискурс – это сложное коммуникативное явление, он объединяет все параметры, которые свойственны и тексту, и речи. Дискурс – это текст в контексте коммуникативных отношений, это феномен, который объединяет аспекты языка и языкомышления. Он творчески связан с речевой деятельностью, тогда как текст – завершённый продукт речи.

Термины – текст, дискурс, литературный (художественный) текст, деловая проза – связаны друг с другом. Письменный текст можно услышать, дискурс можно записать, литературное произведение можно воспринять как слухом, также визуально и т.д. В каждом случае цель исследования определяет выбор коммуникативной единицы и того или иного аспекта для их разработки. Надо заметить, эти аспекты настолько переплетены, что невозможно ограничить один из исследуемых объектов определённым кругом, так как его рефлексии обязательно попадут в сферу других дисциплин.

Исходя из принципа многогранности и вменяемости лексической единицы – дискурс, невозможно его исследовать в рамках одной конкретной дисциплины. Он является предметом исследования разных интердисциплинарных наук.

Основная часть. Дискурс часто ровняется с речью по Соссюровскому понятию и их рассматривают как идентичные понятия. «Речь – это язык в действии, language in use» [2]. Ещё один фактор-дискурсу сопоставляют, как правило, текст, а реже – язык.

Рассмотрим более широко распространённые дихотомии, что предлагают лингвисты по отношению дискурса и дихотомии текста:

1. Дискурс является лингвосоциальной категорией, тогда, как текст – объект сферы лингвистики [3]. Текст – вербальный продукт коммуникационного действия [4], а дискурс – это текст, в аспекте событий [5, с.136-137].

Г. Кук в монографии, которая исследует дискурс рекламы, рассматривает дискурс как целостность текста и контекста. Вместе с этим, под текстом подразумеваются языковые формы, которые временно и искусственно, с целью исследования, изолированы от контекста [6]. Здесь автор рассматривает контекст в широком смысле и его компонентами осмысливает лингвистические, экстралингвистические и прагматические параметры – текст как физическое явление, музыку и графику, параязык (мимика, жесты, параграфемика), ситуацию,

предыдущий и следующий текст, как элементы того же дискурса, интертекст (текст, который принадлежит другому дискурсу, но связан с данным текстом и который влияет на его восприятие), участников коммуникации (адресант, адресат), функцию (иллокуционный замысел и перлокуционный эффект).

2. Дискурс и текст такая же оппозиционная пара, как процесс и результат. Дискурс – это творческое процессуальное явление, связанное с реальной речью, а текст – результат говорения, ее продукт, который имеет свою завершённую фиксированную форму [4]. Текст и дискурс связываются друг с другом отношениями реализации, дискурс выявлен в тексте. Он дан в виде текста. В то же время это соотношение неоднозначно: любой текст должен выражать несколько, иногда конкурирующих меж собой дискурсов и производить их реализацию. Каждый конкретный текст, как правило, имеет несколько разновидных маркеров дискурса [3, с.27].

3. Дискурс и текст – такая же оппозиционная пара, как и актуальность и виртуальность. Дискурс рассматривается как реально речевое деяние, как активное речевое деяние в конкретной сфере [7, с.19], а так же деяние, которое «создает связанный текст в разговорном процессе» [8, с.106]. В отличие от дискурса, текст не связан твердо с реальным временем. Он является абстрактным ментальным конструктом, который реализуется в дискурс [9].

4. Дискурс и оппозиция текста (устная/письменная). Дискурс ассоциируется с устной звуковой речью, текст же - с письменной формой [10,11,12]. Говорение связано со звуковой субстанцией, которая является спонтанной, ненормативной, эллипсовой, диалогичной, тогда как текст, который подготовлен заранее, нормативный, монологичный и диалогичный, отличается от говорения графической репрезентацией языкового материала. Дискурс объединяет все параметры, которые свойственны и говорению тексту. В этом контексте должна быть учтена позиция известного грузинского лингвиста, Виолы Пурцеладзе, учение которой опирается на указанную дихотомию, хотя под терминами текст и дискурс она подразумевает более масштабные понятия и считает их единицами лингвистики текста и анализом дискурса. «Лингвистика текста» (Textlinguistik) объектом исследования признает собственно письменное образование и исследует их как письменную манифестацию языковой деятельности, как ее средства и последствия. Дискурсная лингвистика (Diskursanalyse) интерес анализа направляет к устным языковым образованиям, вместе с тем основное значение

придает теории языковых актов и методике ее использования в интерпретации дискурсных образований [13, с.47-48].

По мнению автора, такие термины, как текст, дискурс, литературный (художественный) текст, нехудожественный текст, образы деловой прозы и т. д., связанные друг с другом понятия. Письменный текст можно воспринять слухом, дискурс можно записать, а литературный текст можно воспринять как слухом, так и визуально и т. д. В каждом конкретном случае исследование определяет выбор коммуникативной единицы и аспекты исследования. Но эти аспекты, как считает исследователь, так перекрещены, что трудно представить, чтобы один из исследуемых объектов ограничился твердо замкнутым кругом и его рефлексии не вторглись в пространство других дисциплин [13, с.48].

Аналогичное мнение имеет Т. Мерабишвили, которая рассматривает проблему дихотомии/размежевания дискурса и текста в разрезе фундаментально-теоретической дисциплины – коммуникативистики (коммуникативная лингвистика). По ее мнению, вопрос принятия/передачи и восприятия информации являются объектами исследования как социальных, так и гуманитарных и естественных наук, а так же изучение коммуникативных механизмов в лингвистике осуществляется в теории речевых актов, анализа дискурса и в методике обучения иностранным языкам [14].

В связи с тем, что акт коммуникации всегда связан с какой-то конкретной необходимостью общественной жизни людей с различными отношениями и психологическими настройками коммуникантов, он (т. е. акт коммуникации) содержит прагматическое направление, который направлен на принимавшего участие в этом акте партнера. Для успешной коммуникации языковая компетенция необходима, но она не достаточна [14].

Исходя из этого, Мерабишвили считает, что граница теории речевых актов не фиксированы, и они расширяются до теории текстлингвистики, набирают смысл в теориях вербальной коммуникации, интертекста и анализа дискурса. Это доказывает, что современная лингвистика интердисциплинарна, а ее границы - эфемерны. Она никогда не остается в замкнутом пространстве, а наоборот - входит в общий круг антропоцентрических наук. Автор считает, что дискурс - это сложное коммуникативное явление, которое вмещает в себя экстралингвальные факторы (знания о мире, мышлении, интенция).

Из-за многогранности и масштабности, а так же объемной природы дискурса, из-за того, что он не является предметом исследования только одной отвлеченной и отдельной науки, в современных гуманитарных науках существует множество дефиниций о природе дискурса.

Эти дефиниции интегрируют в широкое понятие дискурса и подразумевают вид речевой коммуникации и все то, что говорится и пишется, следовательно, можно сказать, что дискурс и коммуникация всегда идут в ногу. Стабс и Теннен признают многогранность дискурса и при анализе говорят, что это самая безграничная сфера, которая мало определена: «Discourse analysis is widely recognized as one of the most vast, but also one of the least defined, area in linguistics» [15, с.12; 16, с.8-9].

О фактически не существующих границах дискурса указывает Джеймс Поль Джи, который рассматривает его феноменом, который состоит из людей, предметов, манеры общаться, их деяния, оценки, мысли и веры. Иногда дискурс состоит из письма, чтения и интерпретации. Дискурс существует в мире, подобном книгам, картам и городам [17, с.20].

Термин «Анализ дискурса» впервые был употреблен З. Харрисом в начале 70-х годов XX века. До того времени лингвистика редко выходила за рамки предложения. Харрис первым попробовал разрушить эти рамки и дистрибутивный метод переноса предложения на связанный текст [18]. В эту сферу значительный вклад внес И. Хабермас, где он первым обратил внимание на тот аспект дискурса, который связан с речью. Он был первым исследователем, кто рассмотрел термин «дискурс» в социологическом аспекте и предлагал нам как один из видов речевой коммуникации, имеющего ценности общественных норм, правил и социальной жизни [19].

Позднее Е. Бенвенист внес терминологическое значение дискурса и назвал его речью коммуниканта. Поэтому дискурс часто рассматривают как процедуру по созданию текста коммуникантом. В теории Бенвениста дискурс - это оппозиционное отношение с объективным повествованием (*recit*). После этого понятие дискурса распространилось на все виды говорения, которые прагматически обусловлены и различны в своих целях и методами их достижения [20].

После Харриса, войдя в рамки крупной структурной единицы, по изучению текста появилась еще одна сфера лингвистического исследования - Лингвистика текста. Итак, расстояние от предложения до текста охватывал дискурс. Дискурс анализа и лингвистики текста практически являются основой создания смежных отраслей теории коммуникативистики. В начале 80-х годов XX века в литературе

западных лингвистов появилась новая тенденция - постепенное размежевание текста и дискурса, а также их дифференциация, а в ее основу лег комплексный подход к гуманитарным исследованиям.

На современном этапе у дискурса свой путь развития – лингвистическая прагматика. Дискурс является прагматизированной формой текста, его коммуникативным маркером, и его изучение невозможно без учета факторов субъекта коммуникации и его адресанта, без того, что определил акт коммуникации, какая коммуникационная интенция правит этим актом, и кто является его адресантом, а выявление условий прагматизированного текста, со своей стороны, требует усмотрения психологических и социальных факторов, т. к. в них объединяются языковые и внеязыковые аспекты [14].

Одной из совершенных версий дефиниции дискурса является разъяснение С. И. Виноградова, который считает, что дискурс - это завершенное коммуникативное действие, которое подразумевает взаимоотношения (взаимодействия) коммуникантов, с помощью вербальных текстов и другими языковыми комплексными единицами в определенной ситуации и в определенных социально-культурных условиях [21, с.139]. По аналогии формулы Ван Дейка, эту дефиницию можно записать как формулу: «дискурс = текст + интерактивность + ситуационный контекст + культурный контекст». Полагаем, что эта формула не противоречит, а подтверждает известное определение дискурса, в частности, дискурс - это текст в контексте взаимоотношений.

Заключение. Из вышесказанного можно заключить, что исследование дискурса невозможно рассматривать в рамках какой-либо конкретной науки или отрасли, исходя из его многогранности. Он является предметом исследования интeрдисциплинарных научных сфер, где вместе с лингвистами должны принимать участие специалисты разных сфер и областей: социологи, психологи, психолингвисты, искусствоведы, культурологи, этнографы, литературоведы и филологи.

В заключение можно добавить, что значение лексической единицы «дискурс» включает в себя множество вопросов, на которые надо ответить, и которые связаны с этим феноменом, но все это происходит закономерно, исходя из комплексности этого понятия. Рамки исследования устанавливаются исходя из интересов исследователя и его интенции, т. к. каждый ученый действует по своему усмотрению и направляет вектор исследования к своим

поставленным целям. Несмотря на то, что у разных ученых разные цели, их все-таки объединяет общий компонент - дискурс.

Список литературы

- 1 Van Dijk., Teun A. Ideology and Discourse. - www.discourse-in-society.org.
- 2 McHoul A. Discourse // The Encyclopedia of Language and Linguistics / ed. R. E. Asher. - Oxford, New York: Pergamon Press, 1994. - P. 940-947.
- 3 Kress G. Ideological Structures in Discourse // Handbook of Discourse Analysis. Vol- London: Academic Press, 1985. - P. 27-41.
- 4 Brown, Yule 1983: Gillian Brown, George Yule, "Discourse Analysis", Cambridge Textbooks in Linguistics, Cambridge University Press, 1983.
- 5 Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.
- 6 Cook G. The Discourse of Advertising. - London and New York: Routledge, 1992. – 250 p.
- 7 Дымарский М.Я. Текст - дискурс - художественный текст // Текст как объект многоаспектного исследования: Сб. статей научно-методического семинара «Textus». - Вып.3. 4.1. - СПб. - Ставрополь: Изд-во СГУ, 1998.
- 8 Конечкая В.П. Социология коммуникации. - М.: Международный университет бизнеса и управления, 1997.
- 9 Schiffrin D., "Approaches to discourse", Oxford, Blackwell, 2004.
- 10 Hoey M. The place of clause relational analysis in linguistic description // English Language Research Journal. - Vol.4, 1983/4. - P. 1-32.
- 11 Coulthard M. An Introduction to Discourse Analysis. - London: Longman, 1977. - 195 p.
- 12 Тураева З.Я. Лингвистика текста. - М.: Просвещение, 1986.
- 13 Пурцеладзе В. Текст как письменная форма языковой деятельности. - Тбилиси. - 1998.
- 14 Мерабишвили Т. Коммуникативистика как направление лингвистики. Межкультурные коммуникации. - 2011. N 15. <http://www.nplg.gov.ge/>
- 15 Stubbs M. Discourse Analysis. The Sociolinguistic Analysis of Natural Language, Oxford: Balckwell. – 1983.
- 16 Tannen D. Oral and Literate Strategies in Spoken and Written Discourse. - 1982.
- 17 Gee J. The Social Mind: language, ideology and social practice. - Bergin and Garvey, New York. - 1992.
- 18 Фуко М. Археология знания: Ника-Киев, 1996.
- 19 Темнова Е. В. Современные подходы к изучению дискурса. - М.: Наука, 2004.
- 20 Бенвенист Э. (1974). Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974.
- 21 Виноградов С.И. Язык газеты в аспекте культуры речи // Культура русской речи и эффективность общения. - М.: Наука, 1996. - с. 139.

Түйін

Мақалада дискурс тіл мен мәтінге карағанда, ауызша және жазбаша тілдің бүтіндігі, аса көп қырлылығы және кешенді ұғым ретінде түсіндіріледі. Күрделі коммуникативтік құбылыс ретінде қарастырылған дискурста түрлі ғылыми гуманитарлық-элеуметтік пәндер біріктірілген. Яғни, ол дәстүрлі емес болып табылады және қалыптасқан зерттеулердің аясында пәнаралық ғылым салаларында қарастырылады.

Resume

In the current paper discourse is discussed as an integrity of a spoken and written speech and is analyzed as a more multifaceted, complex concept than any speech or a text is. Different scientific, humanitarian and social disciplines are integrated in the discourse, which is considered to be a complex communicative phenomenon. Based on the above-mentioned, the discourse is considered to be extraordinary and is being discussed in the sphere of interdisciplinary sciences, in the boundaries of which the intention of the study is formed.

ӘОЖ 821.128

ЛИРИКАНЫ ТАЛДАУДЫҢ КЕЙБІР ҰСТАНЫМДАРЫ

Қ.М. БАЙТАНАСОВАфилология ғылымдарының кандидаты, профессор
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті**Аннотация.**

Лирика – әдебиеттанудағы көне жанр. Лириканың көп қырлы сипаты, көркемдік болмысы жанр туралы көптеген зерттеулерді тудырды. Жанр ретінде алуан түрлі сипатқа ие лириканың осы қасиеті әдебиеттану ғылымында зерттеу нысанына жиі алынады. Жанрлық түр ретінде лириканың жаңа қырлары толығып, айқындалып отырады. Мақалада лирикалық туындының кейбір жанрлық-стильдік, бейнелілік-эмоциялық, танымдық ерекшеліктері туралы талдау жасалып, мәтін арқылы дәйектеледі.

Тірек сөздер: сөз өнері, лирика, автор, стиль, эмоция.

Әдебиеттану ғылымының басты мақсаты – адамзат мәдениетінің ерекше құбылысы – сөз өнерінің тереңіне бойлау, тану. Сөз өнерінің басты ерекшелігі болмысты адамға көркемдік-танымдық тұрғыда жеткізу. Сөз өнері, оның ішінде, поэзия сөздің тереңдегін, көркемдік құпиясын («Поэзияның негізі – құпиялылық», Н. Гоголь), бейнелілік қуатын ашады. Лирикалық шығармада автор өзіне, өз сезіміне бойлайды, өзінің сезім кеңістігінде болады. Сыртқы әлем автордың дербес қабылдауы арқылы көрінеді. Яғни «авторлық субъективизмнің» басымдығы байқалады. Бұл жөнінде орыс сыншысы В. Белинский лирикалық шығарманы «субъектілік патшасы» деп атаған [1,110 б.]. Л. Гинзбург те: «Шындығында лирика – аса көркем, биік, мәнді ұғымдар туралы сөз, ол белгілі бір дәрежеде адамның тамаша идеалдары мен өмірлік құндылықтары туралы айтары» («По самой своей сути лирика – разговор о значительном, высоком, прекрасном ... своего рода экспозиция идеалов и жизненных ценностей человека»), - деген [2, 45 б.]. Лирикалық шығарма – автордың өзіндік ой-сезімінің, көңіл-күйінің монологі. Қоршаған ортаның барша құбылысы автордың дербес қабылдауы арқылы танылады. Сондықтан да лирикада көңіл-күй мәселесі басты орында. Қандай да бір мезгілдегі жаратылыс құбылысы, әлдебір әлеуметтік катаклизмдер бірдей жағдайда бола отырып, автордың дербес дүниетанымына, қабылдауына орай мүлде өзгеше сипатта суреттеледі. Сондықтан да лирикалық бейнеде типтік

ұқсастық, жалпылау бола бермейді. Яғни, эпикалық шығармада оқиға тізбегі көрінсе, лирикада сезім, күй тасқыны, авторлық сана көрінеді. Яғни, лирикада сезім туралы баяндау, сезім-күйді суреттеу болмайды. Лирикалық шығармада автор қабылдауынан тыс тарихи дерек, әлеуметтік жағдай, табиғат құбылысы бейнеленбейді. Мәселен, кәдімгі өсіп тұрған ағаш сол қалпында көрінбейді, ол автордың көруі, қабылдауы арқылы суреттеледі. Сонда біз лирикалық шығармадан ағашты емес, ол туралы ақынның сезімін көреміз. Сонымен, лирикада баяндау, сипаттауды емес, сезім-күй, қабылдау арқылы автордың ішкі әлемі, психологиялық күйі танылады. Сонымен, лирикалық шығармада автордың сезімі, қуанышы мен реніші, ойы мен шаттануы, сүйіспеншілігі мен торығуы, тебіренісі мен толқынысы жырланады. Өткен ғасырдың 20 жылдары ресей әдебиеттануына «лирикалық бейне» терминін енгізген ірі әдебиет теоретигі Юрий Николаевич Тынянов (1894-1943) болды. Әрбір көркем туындыда сол шығарманы өмірге әкелетін өмірбаяндық автор – шынайы адам болатыны белгілі. Ал, лирикалық шығарма адам болмысының ең бір құпиялы, терең сезім-күйін бейнелі беретіндіктен, оны нақты бір адамға телу күрделі. Әрине, лирика адам болмысының ең бір қалтарыстағы сезім қылдарын шертіп, адамға тән әр қилы көңіл толқынын бейнелеп, адамның нақты, табиғи болмысын қозғайтындықтан шығармадағы лирикалық бейне мен автор арасына еріксіз теңдік белгісін қойғыңыз келеді. «Лирикалық кейіпкер» – шынайы автор бейнесін, оның тағдыры мен болмысын беру үшін алынған бейне. Сондықтан да біз лирикалық шығарманы талдағанда «ақынның лирикалық кейіпкері» дегенді айтамыз. Сол арқылы нақты ақын, оның жан әлеміндегі сезім жат көзден тасаланады. Егер эпикалық шығарма бір-бірінен өзінің оқиғасының, кейіпкерлерінің көлемі мен саны жағынан ерекшеленетін болса, лирика жанры эмоционалдық сапа-қасиетімен, алуан түрлі көңіл-күйді беру ерекшелігімен айқындалады. Лирикалық шығармалар өзінің жанрлық – гимн, эпиграмма, арнау, эпитафия, сатира және тағы басқа түрлерімен белгілі. Әдебиеттің жаңа дәуірінде жанрлық шекараның арасы бір-біріне жақындап, кірігіп жатқан кезде, аталған жанрлар «таза» күйінде кездесе бермейді. Қазіргі кезде авторлар әр түрлі жанрлық қосылысты бойына тоғыстырған жанрлық түрге көбірек жүгінеді. Сондықтан да лирикалық жанр неғұрлым жалпылама атаумен «лирикалық өлең» деп те аталады. Алайда, адамның көңіл-күй ауанын барынша нақты беретін екі жанр бар. Олар: элегия және идиллия. Бұл екеуі адамның эмоционалдық күйін толық бейнелей алады: элегия – торығу мен қайғыны, идиллия – қуаныш пен тоғайған көңіл-күйді,

жанның тыншығуын, жарасымдылықты көрсетеді. Қуаныш пен қайғы адам баласына үнемі ілесе өмір сүреді. Лирика әдебиеттің ең бір мәнді жанры бола отырып, адам баласына тән көңіл-күйдің сан алуан құбылысын, реңк-бояуын береді. Осы ойымызды дәлелдеп көрейік.

Көрінеді
Орманнан
Түбірлер.
Айырылған
Аяқ-қолдардан
Түбірлер.
Мүгедек солдат секілді
Түбірлер.
Жүрегім тулап дүбірлер,
Кезеріп ернім күбірлер.
«Соғыс не?!
Менен біліңдер»,-

Деп тұрғандай түбірлер (С.Мәуленов, «Түбірлер») [3,18 б.].

Ақын өлеңінде қол-аяғынан айырылған мүгедек солдат ағаш түбіріне телінген. Мүгедек солдат – соғыстың, оқ пен от арпалысының бейнесі секілді. Онда айтатын әңгіме – соғыс әңгімесі көп. Сабағы мен жапырағынан айырылған ағаштың түбірі қалса да, оның өмірге деген құштарлығы, тіршілікке деген ынтызарлығы басым. Себебі, оның топырақтан нәр алатын түбірі – тамыры сақталып қалған. Тап сол сияқты соғыс мүгедегі де – өмірдің, тіршіліктің мәнін, мағынасын жақсы түйсінеді. Соғыс зардабын басынан кешкен солдат оқ пен оттың арасынан тірі қалған, мүгедек болып, аяқ-қолынан айырылған. Алайда, оның жүрегі соғып тұр. Ағаш түбірі де келешекте әр, нәр жинап, жапырағы жайқалған ағашқа айналады. Өйткені оның түп-тамыры үзілмеген. Соғыс ардагері адамзат үшін қан төкті, келешекке өмір сыйлады. Осы өлеңде элегиялық сарын айқын болғанымен, астарында өмірді сүю, оған деген құштарлық бар. Сол сияқты:

Қоңыр төбе!
Қоңырайып тұрсың сен,
Көптен бері шықпады деп басыма.
Қоңыр төбе!
Артта қалған жылсың сен,
Қар түсіп кеткен қара шашыма.
Жапырақты жарқын жаздар енді жоқ,
Жастық мені кетті аттан құлатып.
Қоңыр төбе!
Өткен күнге белгі боп

Тек бұлағың кеудемде тұр жыр атып (С.Мәуленов, «Қоңыр төбе») [3, 63 б.],- деген өлеңде өмірге деген көзқарасы кемелденген лирикалық қаһарманның жан-сезімі, толғанысы байқалады. Жастықтың жалындаған, жарқыраған сәті артта қалды. Енді қарттық кезең күтіп тұр. Бұл шақта адам баласы өткенін көбірек ойға алады, тамыр-бастауын көбірек аңсайды. Айналасын қоршаған дүниеге ойлы, байсалды қалыппен қарайды. Өткен өмірінің мән-мағынасын салмақтайды. Туған жерінің, жастығының, қуанышының куәсіне айналған «Қоңыр төбесін» сағынады. Ақын бұл қысқа өлеңіне терең мағына сыйдырған. «Қар түсіп кеткен қара шашыма», «Жастық мені кетті аттан құлатып» деген жолдарда қарттық кезеңге таяп қалғанына, өткен өмірді енді оралта алмайтынына деген мұң байқалады. Ақынның жанына медеу тұтатыны – өлеңі («тек бұлағың кеудемде тұр жыр атып»). Ақын жырын қысы-жазы сылдырап аққанынан танбайтын мөлдір бұлаққа теңейді.

Элегия мен идиллияның бір шығарманың бойында қатар өрілуі лирикалық шығармаға таңсық емес. Жанр табиғатының өзі мың сан құбылған адам көңіл-күйін бейнелейтін болса, адам баласы да сынаптай құбылған күйде болатыны шындық. Кейде кейіпкердің көңіл-күйі элегиядан идиллияға немесе керісінше ауысып отырады. Кез келген автор ішкі монологін көппен бөліседі, жырындағы көңіл-күйімен ортақтастырады. Сондықтан да бір шығарма бойында кейіпкердің мінез-сипатына түрліше талдау беріп те жатамыз. Жоғарыдағы екі өлеңде де элегиялық күй басым. Сөйте тұра, «жүрегі тулап дүбірлеп», «жыр бұлағы кеудесінде тасқындап тұр».

Әрбір жанр өзі жасаған дәуірдің сипатын бойына жинайды. Сол арқылы ақынның стилі айқындалады. Көркем туындының тілі – әдебиеттану саласындағы маңызды проблемалардың бірі. Әдебиет – сөз өнері, ендеше сөздің сан түрлі мағыналық құбылуы, бояуы мен бейнелілігі – әдебиеттің маңызды элементі. Сөз арқылы қаламгер барша заттық әлемге жан бітіреді, туындының бейнелілік құрылымын түзеді, кейіпкерлерінің арман-аңсарын, әрекет-құбылысын суреттейді. Сөйтіп, көркем шығарма сөздің поэтикалық қуатын көрсетеді.

Әдеби шығарма сөздің әсерлі-эмоционалдық реңкін көтере көрсетеді де, қаламгер бейнелі сөздің көпқабатты сипатын барынша жарқырата ашады. «Әдеби шығармашылықтың структурасы, болмысты көркемдік-эстетикалық тұрғыдан игерудің кезеңдері мен заңдылықтары, көркем құндылықтардың дүниеге келу барысы және оны қабылдау сипаты туралы ашылған сырлар аз емес, әлі күнге дейін анықталмай отырған жайттар да бар. Әдеби шығарманың туу үрдісі

мен қабылдануының құпиясы әдебиеттанудың күн тәртібінен түспейтін зәру мәселесі болып келе жатқанының сыры тереңде» [4, 48 б.]. Көркем туынды көркем-бейнелі сөздің неғұрлым эстетикалық болмысын ашатын түрлерін кең пайдаланады. Сөйтіп, сөздің ішкі эмоционалдық-экспрессивтік мәні құлпыра түседі. Сондықтан да қаламгерлер сөздің реңк-бояуын өзінше бедерлей, айшықтай көрсетеді. Мәселен, С. Мәуленовтің жоғарыда аталған «Қоңыр төбе» өлеңі түс (қоңыр) арқылы уақыттың өтіп кеткенін, адам жасының ұлғайғанын, қарттыққа беттеп бара жатқан адамды ой мен мұң иектейтінін, оның өзі қоңыр төбел, қоңырқай ойлар екенін өлеңдегі эмоционалдық реңк тудыратын сөздер арқылы көрсеткен. Ақында түске басымдық бере отырып, экспрессивтік мән үстейтін тағы бір өлеңі «Ақ түс» деп аталады:

Сүйемін түскі тауды аппақ,
Сүйемін қысқы қарды аппақ.
Сүйемін өзен жарына,
Сүйеніп тұрған талды аппақ.

Сүйемін селдір бұлтты аппақ,
Сүйемін мөлдір сүтті аппақ.
Сүйемін аппақ көңілді

Ақ жаныммен құттықтап (С. Мәуленов, «Ақ түс») [3, 62].

Лирикалық шығармада белгілі бір бейне, түр-түс үлкен эмоционалдық мәнге ие. Ақынның өлеңіндегі ақ түс оның өмірге, туған ел-жеріне, адамдарға деген көңіл табы, ілтипаты. Ақ түс – қасиетті түс, ол ертеден адалдықтың, бейбітшіліктің, еркіндіктің, тазалықтың символы. Өлеңде ақын жанының сәбидей тазалығы, өмірге деген кірбіңсіз көңіл-күйі өрілген. Өлең тармақтарындағы «сүйемін» сөзінің тармақ сайын қайталануы ырғақты тудырып тұр. «Ақ түстің» экспрессивтік реңкіне «сүйемін» сөзі терең эмоционалдық мән үстеп тұр. Екі ұғымның қадір-қасиеті бір-бірімен үндесіп, ашыла түскен. Әдебиеттегі сөз тек түсіндірмелі, коммуникативті рөл ғана атқармайды, сонымен бірге оның барша ішкі мағынасы, көп қырлы, үстеме мәні ашыла түседі. Сөздің тереңдей құбылған мәні бірінен кейін бірі ашылып, жаңа мағына иеленеді. «Ақ түс» өлеңіндегі «өзен жарына сүйеніп тұрған тал» мен «мөлдір сүт» ақын көңіліндегі сезім-тебіреністің ерекшелігін аша түскен. Сонда лирикалық жанр жалпы алғанда, жанрлық түрлілігіне қарамастан, ортақ сипат иеленеді. Өйткені, лириканың өзі – терең құбылған, бір-бірімен астасқан, көп мағыналы, бейнелі, ауыспалы, толқымалы, қарама-қайшылықты көңіл-күйдің көрінісі. Ендеше, бірде шаттана қуанған лирикалық кейіпкер ізінше мұңға батады. Осыдан келіп, жалпы әдеби туындының өзіндік

ерекшелігі айқындалады. Көркем мәтінді бірден бір түрге бөліп, бір қалыпқа сыйғыза қою қиын. Ол барынша өзгермелі, динамикалы, көп қырлы, сипаты да шартты. Кейде лирика деп қабылдаған дүниенің прозалық өлшемге сыйымды болып келеді. Оған дәлел М. Мақатаевтың «Әже-Сәби-Келін» өлеңі:

Бостан-босқа боздамашы, жыламашы, карағым.
 Ей, шешесі!
 Бір тілегін орындай сал баланың!
 Сырқаттанып қалғансың ба?
 Неге кетті тынымың?
 Бостан-босқа жыламашы, жыламашы, құлыным!

Не сұрайды!
 Жылатпашы.
 Сұрағанын берсеңші,
 Енді мұның жылағанын,
 Есітпей-ақ өлсемші... [5, 78 б.].

Қазақ сәбиін өлеңмен жұбатқан («Әлди-әлди ақ бөпем»). Халқымыз жасқа айтатын ескертуін тілек пен батаға бергісіз сөздермен әспеттеген. Бұл өлең үлкеннің кейіп отырып-ақ айтатын ақылына, күнделікті отбасында кездесетін жағдайға құрылған. Немересіне араша түскен әженің келінге айтатын сөзі. Ақын М.Мақатаев мұны жырға айналдырған. Диалог түріндегі тіл қатысудың ар жағында халқымыздың ғұрпы, өнегесі жатыр. Өлеңдегі екпіндей, зекуге бергісіз басталған өлең жолдары келесі шумақта бәсеңдеп, қарт адамның мейірімге толы, тілеуқор мінезімен аяқталып тұр. Ендеше, халықтың, қарияның сөзі бата мен тілекке бергісіз. Отбасының тыныштығы мен берекесін, ұрпақтың тәрбиесін көп құндылықтан жоғары қойған ұлт мінезі. Қара сөз жырға бергісіз құйыла қалған. Өлең кәдімгі проза, оның ішінде толымсыз диалог (қалыпты ырғақ пен рифмадан азат верлибр) үлгісінде құрылған.

Әдеби шығарманың ең басқы қабаты логикалық-мағыналық ұғыммен байланысты. Ең алдымен көркем туындымен танысқанда осы үстіңгі логикалық мағынаны ашамыз. Ал, автордың поэтикалық идеясы, ойы одан кейін тереңнен беріледі. Ендеше көркем мәтінге аналитикалық талдау қажет. Алғашқы логикалық жүйе мәтін туралы кең ұғым бере бермейді. Оның астары тереңде жатыр. Егер туындыны жан-жақты, ықтиятты талдағанда ғана ақын қолданған әрбір сөз көркем шығармаға, поэтикалық мәтінге айналады. Көркем шығарманы

талдау тәсіліне арнайы филологиялық оқудың екі түрін жатқызуға болады. Олар: баяу оқу және мәнерлеп оқу.

«Баяу оқу» терминін 1910-1920 жылдары әдебиет сыншысы М.О. Гершензон (1869-1925) енгізген [6]. «Баяу оқу» арқылы «сөздің ар жағынан қаламгерді көресіз», оқырман «баяу оқу арқылы дәм, түр-түс, сезімталдық пен елестетудің күрделі динамикасын» сезе алады. «Баяу оқу» қазіргі мағынасында көркем мәтінге енудің бір әдісіне айналды. Осы оқу түрі арқылы «ретрограндық» (қайтымды) оқу, яғни мәтінді бірнеше мәрте қайталап оқу жүзеге асады. Оқырман қайталап оқу арқылы қайыра ойлану, сөз мағынасына қайталап бойлау, ой елегінен өткізу мүмкіндігіне ие болады. Арнайы әдебиеттанушылық талдаудың өзі баяу оқуды айналып өтпеген. Көркем туындымен жұмыс жасау үстінде әдебиетші шығарманың кейбір бөлігін жазып алып, сюжеттік дамуды бақылап, кейбір детальдарды нақтылап отырған. Баяу оқу арқылы шығарманың жаңа мағынасына бойлай аласыз, кейбір ұғымдардың мәні тереңдей түседі. Сол арқылы оқырман да автордың ойына, танымына жақындай түседі. Жалпы, шығармашылық тарихында көркем шығарманың жазылу үстінде-ақ көпшіліктің назарына ұсынылып, жақын адамдардың, топтың, жұртшылықтың алдында оқылуы кездескен. «Мәнерлеп оқу» белгілі бір көркем мәтіндегі маңызды, ерекше бір ұғымды аса айқын айту дегенді білдіреді. Яғни, ақын идеясының негізгі өзегін, айтпақ ойын, пафосын тауып, танып жеткізу. Ақынның шығармасын тудыру үстіндегі шабытты мезетін, тебіренісін неғұрлым көркем, ажарлы етіп, сол ақынның толғанысына жақын етіп айтып беру қажет. Мәнерлеп оқудың өзіндік динамикасы, қозғалысы бар. Әрбір сөздің реңкін, түсін, бояуын қанық етіп айту, кідірісті дұрыс жасау, әрбір дыбыстың айтылу ережесін сақтау керек.

Әрбір көркем туынды адамға жанды поэтикалық ойды тудырады. Осы поэтикалық ой, сана, идея қаламгердің жаңа шығарма тудыруына негіз болады. Суреткердің көркем шығарма тудыруға деген шабытын, ұмтылысын В. Белинский «пафос» деп атаған. Ақын пафос арқылы өзінің сүйіспеншілігін, ықыласын, талабы мен дарын қуатын шығарма тудыруға арнайды. Сонда көркемдік болмысы терең, шынайы шығарма туады.

Лирикалық шығармада негізінен, белгілі бір заттық ұғым емес, оған деген сезім, оны қабылдау, түрлі-түсті бояуда көру алдыңғы кезекке шығатынын айттық. Яғни, лирикадағы «сөз сиқыры» әуен, дыбыстық ырғақ, интонация арқылы толығып отырады. Мысалы, «Сүйемін» өлеңінде осы сөз алты тармақта да басында қайталанған. Ал, «Сүйемін аппақ көңілді, ақ жаныммен құттықтап» деген соңғы екі

тармақ ойдың түйінін беріп тұр. «Тауды, қарды, талды, бұлтты, сүтті» сую адамның аппақ көңілінен туады. Осыған ерекше шаттанған ақын осындай кіршіксіз, таза сезімнің болғанына дән разы. Ендеше, оқырман сөздің мағынасымен қоса, оның берілу реңкіне де ден қояды («Сұрағанын берсеңші, Енді мұның жылағанын Есітпей-ақ өлсемші...»). Үлкен адамның сол мезеттегі назасы мен алдағы өміріне құдайдан тілері қоса өрілген.

Көркем туындының тақырыбы мен идеясы бір-бірімен қатарласа жүретін ұғымдар. Екеуі де шығарма үшін маңызды элементтер. Туындының тақырыбы – ондағы негізгі сарынның, басты мәселенің жиынтығы. Ал, идея – автордың бейнелейтін құбылысқа деген қарым-қатынасы, ойы. Көркем туындыда көркемдік идея, поэтикалық идея, поэтикалық пафостардың да мәні ерекше екені белгілі. Сондықтан да көркем шығарманың идеясы бірден бас-аяғы жинақы болып құрыла бермейді. Автордың идеясы мәтінде оның белгілі бір мәселелерді шешіп, өзінің бағасын берген сәттерде ғана айқындалады. Поэтикалық идея мәтінде емес, кейіпкерлердің әрекетінде, сөзінде, шығарманың бейнелі-көркемдік жүйесінде беріледі. Ал, лирикада тақырып пен идеяны ашу аса күрделі. Мұнда эмоция, ырғақ, поэтикалық доминант алдыңғы кезекке шығады. Жалпы, лирикалық шығарма музыкалық туындымен үндес. Лирикада да музыкатану терминдері: мотив, ырғақ, баяулық пен шапшаңдық, кідіріс, гармония тағы басқа ұғымдар қолданылады.

Әлемдік поэзияда негізгі тақырыптар мен сарындар тұрақтылығы сақталған. Олар: табиғат, сүйіспеншілік, өлім мен өмір, адамгершілік пен жауыздық, арман-аңсар мен қайғы, достық, махаббат, құдай, сенім т.б. Тіпті поэзияда лирикалық кейіпкер, лирикалық «меннің» өзі дербес тақырып бола алады. Жоғарыда талданған лирикалық шығармалардан сол өлеңдердің басты тақырыбынан басқа ақынның сол тақырыпқа деген дербес ойы, идеясы да байқалып тұр. Ақын С.Мәуленовке соғыстың бейнесі, майдан даласындағы арпалыстың белгісіндей болған ағаш түбірі үлкен ой салған. Соғыстың салған ауыртпалығын, бүтінді бөлшектеген зардабын түбірі ғана қалған ағаш арқылы берген. Осы өлеңнен өзі де майданда болған жауынгер солдаттың бейнесі, жан жарасы байқалады.

Ақын өз кейіпкерінің болмысын даралау үшін оның ішкі әлемінің құпия-қалтарысына енеді. М. Мақатаевтың «Әже-Сәби-Келін» өлеңіндегі әженің («Отыр әже қолын алмай өмірі бітпес ісінен, сыпсың қағып келіні жүр, не десе де ішінен») шарасыз күйдегі кейпін бере отырып, мәнді ой қозғайды Ақын «ұзаққа созылатын ойды» беру

арқылы көлемді жанр көтеретін жүкті шағын лирикаға тапсырған. Өлең жолдарындағы жауабы күтілмейтін сауалдар кімге де ой салады. Ішінен тынған әже кейпі ақынның жанын да жай таптырар емес («Енелер мен келіндердің екі арасын түсінем»). «Қатал келін», «қайран әже», «уыз сәби» арасындағы қайшылық егер, прозалық шығарма болса, әрекет, оқиға арқылы өрбіп кете берер еді. Ал, лирикада эмоция, диалогті тармақтар, сәби, әже мен келін арасындағы көрініс үш түрлі психологиялық күй арқылы беріліп тұр. Автордың да ішкі ойы, жасаған түйіні де («қайран әже түнілді») айқын.

Кейде ақын болмыстан оқшау, поэтикалық дүниеден алыстау ұғымдарды сөз өнерінің кеңістігіне әкеледі. Сонда күнделікті қарапайым, үйреншікті қабылданып жүрген дүниелер өзгеріп, әсерленіп шыға келеді. Бұған жоғарыда өлең арқылы көз жеткіздік. Осы шағын өлең адам баласын биік, таза сезімдерге жетелейді. Сол арқылы ақынның шабыты, дарын қуаты, шығармашылығының басты идеясы да айқындала түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Белинский В.Г. собр. соч. в 9 т.– М.: Художественная литература, 1976. – Т. 2. – 675 с.
- 2 Гинзбург Л. О литературном герое. – Ленинград: Советский писатель, 1979. – 220 с.
- 3 Мәуленов С. Ақ түн. Таңдамалы өлеңдер. (Құраст. Е.Дүйсенбайұлы, Алғы сөзін жазған Ә.Кекілбайұлы. – Алматы: Раритет, 2003. – 192 б.
- 4 Есембеков Т. Көркем мәтінді талдау негіздері. – Алматы: Қазак университеті, 2009. – 128 б.
- 5 Мақатаев М. Өлеңдері мен поэмалары. Алматы: Жазушы, 1982. – 220 б.
- 6 Прозоров В.В., Елина Е.Г. Введение в литературоведение. Учебное пособие. М.: Наука, 2012. – 224 с.

Резюме

В статье рассматриваются некоторые художественно-эстетические особенности, логико-понятийного и поэтического смысла (пафоса) лирики.

Resume

Some of the artistic and aesthetic features, logical-conceptual and poetic sense of the lyrics are considered in the article.

ӘОЖ: 808.1;82.02

XXI ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қ.Т. ЖАНҰЗАҚОВА

Қазақ мемлекеттік қыздар
педагогикалық университетінің профессор м.а.,
филология ғылымдарының докторы

Ж.Ш. САМЕТОВА

Қазақ мемлекеттік қыздар
педагогикалық университетінің
3-курс PhD докторанты

Түйін

Мақалада XXI ғасыр басындағы қазақ романының тақырыптық-идеялық ерекшеліктері мен көркемдік жүйесі талданады. Талдау барысында қазақ роман жанрының дамуы әдеби ағымдар үдерісі аясында қарастырылған. XXI ғасыр басындағы қазақ романы көтерген мәселелер қатарындағы адам болмысына деген автор пайымдаулары тәуелсіздікпен бірге қайта жаңғырған құндылықтармен байланысты өрбіген.

Түйін сөздер: қазіргі қазақ прозасы, әдеби ағымдар, көркемдік ізденістер, роман жанры

XX ғасырдың басында жазыла бастағанымен қазіргі күні ілгері озған қазақ романы күні бүгінге шейін қалыптасып, даму жолында жанрлық бағытта біршама олжаға кенелді. Жазылу үлгісі, мәселе етіп көтерген құбылыстары сан тарап тұтас бір көркемдік әлем түзеді. Роман теориясының білгір мамандары жіліктеп, жіктеуге татитын бай рухани қор жинақталды.

Бүгінгі таңда Кеңес дәуіріндегі көркем шығармаларды жоққа шығару тенденциясы бой көрсетіп жүргенін айта кеткен жөн. Солардың бәрі саясатпен жазылған, сондықтан бәрін де қара сиямен сызып тастау керек дейтін пікірлер де бар. Рас, ол уақытта саясаттың үстемік еткенін ұмытпауымыз керек. Талантты жазушыларымыздың шығармаларында заманның зорлығымен кіріп кеткен жалған пафос, социалистік реализм идеялары көрініс тауып жатты. Дегенмен қандай да бір қысталаңдарда болмасын көркемдік өріс ашқан қадау-қадау туындыларымыздың бай тарихы, қилы бағыттары болды.

Ал қазір ақ пен қараны айырмайтын, тоталитаризм және шовинизм өтірігіне бас шұлғи беретін кейіпкер келмеске кетті. Революцияға дейінгі қазақты түк сезбес қараңғысың, надан болғансың деп бас шұлғытқан идеологияның жолы кесілді. Тәуелсіздік дәуірінде өмір сүруші замандастарымыздың енді сана тәуелсіздігіне қарай қарышты қадам жасауына қазіргі қазақ романының жемісті ізденістерінің де орны бар. Проза, оның ішінде ірі көркемдік табыстары бар, алыптардың өзін қинаған күрделі жанр роман жазу, классиктермен ауызданған бүгінгі оқушының биік талғамын табу қиын екені рас.

Қазіргі қым-қиғаш ақпараттар заманында үлкен көлемді, дилогия, трилогияларды оқып отыратын оқырман жоқ деген пікірлер де кездеседі: «Роман бола береді, бірақ оның формасы кішірейеді. Мини-шағын роман, әрі кетсе 200 беттен аспайтын болады. Мен әңгіме жанрын романның жүгін арқалайтын қылып жазу керек деп есептеймін», - деп жазады А.Кемелбаева[1, 46]. А.Ісмақованың да пікірі осыған ұқсас: «Кеңестік кезеңде Лениндік мемлекеттік сыйлыққа ұсынылатын шығармалар міндетті түрде роман-эпопея болуы тиіс еді... Қазіргі кезде олай емес. Адамның ойлау жүйесі шапшаңдықты талап етеді. Қазіргі адам жарнамалық ойлау жүйесіне бейім. Ендеше, 4-5 томдық шығарма жазу бүгінгі қоғам үшін қажет пе?.. Мысалы, Нобель сыйлығын алған кітаптар роман деп аталғанымен көлемі жағынан біздің повестерден де шағын. Нобель сыйлығы романға берілмейді, ол сол жазушының ең тартымды, мықты әрі адамзаттың рухани дүниесіне қажетті ой айта білген туындысына беріледі. Сондықтан шығарманы көлеммен өлшеу қисынсыз» [2, 46.]. Ал, зерттеуші Ж.Дәдебаев: «Роман көлемімен озбайды, танымдық мәнімен, тағылымдық байлығымен озады. Танымдық мәні терең, тағылымы мол роман танымы терең, тағылымы мол таланттан туады. Көп томдық, көлемді роман жазуға ешкім тиым салмайды. Бірақ әр нәрсенің де өлшемі бар. Романның қасиеті сыртында, көлемінде емес», - дейді [1, 46.]. Біз бұл мақаламыздасол көлемге мән бермей-ақ, қасиеті мен сапасына үңіліп, ХХІ ғасырда жазылған, есте қаларлық тұшымды, дәмді ойлармен көңілге ұялаған романдардағы көркемдік ізденістер мен ағымдарды пайымдам көрсек.

Сондай шығармалардың бірі –2012 жылы жазылған Қажығали Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» атты тарихи романы. Роман суреттейтін оқиға ХVІІІ ғасырдың аяқ шенінде өтеді. Ресей империясының далиып өсіп, Қырымды жаулап алып, Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың тілегі бойынша Батыс Қазақстанның Ресей боданына айналғанының өзіне 50 жылдай уақыт өткен кез. Романда негізгі үш кейіпкер, біріншісі – Ұлы мәртебелі ІІ Екатерина патшайым, екінші –

құрылғанына екі жылдай ғана болған Уфа және Симбирск әкімшілік аймағының әкімі, яки генерал-поручик Осип Андреевич Игельстром, үшінші – қазақтың атақты биі әрі батыры – Сырым Датов.

Жаңадан жауланған жерлерде тыныштық бірден орнай қоймайды. Әсіресе Орынбор жақ көп аландатады, мұнда тұратын қазақ, орыс, башқұрт, қалмақ, қырғыз-қайсақ (қазақ) өзара қырқысудан тыйылар емес. Игельстром алдымен осы шым-шытырық жағдайдың себебін таразылауға кіріседі. Жоғары биліктің нұсқауы бойынша Сыртқы істер ведомоствосының архивіне кіріп, баратын жерінің күллі жағдайын зерттеп табандатқан үш ай отырады. Оның бер жағында генерал-фельдмаршал Потемкин, Сыртқы істер коллегиясы басшыларының бірі граф Безбордко Игельстромға бірсыпыра жағдайды тәпшітеп түсіндіреді. Осының бәрі романның алғашқы бөлімі тілі мен стилінің бөлекше қалыптасуына әсерін тигізген. Шенеуниктер сөздерін әскери канцелярлық стилде ұзақ-сонар өрбітеді.

Игельстромның миссиясы романның басты идеясы Императрица II Екатеринаның қабылдауында айқындалады:

«- Қай түкпірде қандай қиянда жүрсеңіз де, Ұлы Россия, орыс халқы, Россия тәжі мен тағы Отан алдында еңбегі адал ұлдарының қызметін ешқашан ұмытқан емес, барон мырза! Өлі күнге құлқы беймілім, мінезі әрпіл-тәрпіл мынау бас асау қырғыз-қайсақ жұртын жөнге салып, күллі Ресейге ортақ Заң жолына бейімдей алсаңыз, Ұлы Россияға сіңірген ұлық еңбегіңіз ескерусіз қалмайтынына бек сене беріңіз» [3].

Үлкен мемлекеттік және қоғамдық категориялармен ойлайтын адамның сөзі. II Екатерина патшайым боданындағы жұрт – қазақ халқының ұлттық мүдделері төңірегінде сөз қозғап отыр. Ресейдің бұл аймағына тыныштық орнату, бұратана жұрттарды бүкіл Ресейдің ортақ заңы, тәртібіне бейімдеу - ол кездің жағдайында ел ахуалын абаттандыруға біршама септігін тигізеді сөзсіз еді.

«- Ұлы Россияның мүддесі – ұят-арымыздың мүддесі болмақ, алдияр! Честь имею!» - деп ант бергендей болады барон Игельстром аудиенция аяқталар шақта.

Генерал-поручик Орынбор жаққа мұздай қаруланған таза мүшкетерлерден тұратын алты батальон және драгун полкы, әрқайсысы өздеріне тиесілі гренадер роталарымен, өздерінің артиллериялық командаларымен, ат-көліктерімен шыққан болатын. Өзінен бұрынғы наместниктерден өзгешелігі, Игельстром бұл айбынды қаруды жөн-жосықсыз жұмсамаған. Алдынан шыққан қалың өртті

ақылмен біртіндеп басуға кіріскен. Ел ішін заңға бағындыру ол кездің жағдайында оп-оңай істелетін шаруа еместі. Жазушы кейіпкерінің мықты тұлға екенін сол шаруаны іске асыру барысында қолданған мүлде жаңа іс-тәсілдерін шындықпен нағыз реалистік тұрғыдан көрсете білгендігінен байқалады. Жалпы шығарманың реализм ағымында жазылғанын жазушының 20 жыл архив қоймаларын тінтілеп, қаншама сарғайған қағаздардың шаңын жұтып, анау айтты, мынау айттыға сүйенбей, нақтылы, объективті зерттеу жүргізе отырып жазғандығынан да анықтауымызға болады.

«Тар кезең» тарихи романның эпикалық поэмаға жақын түрі. Мұнда жеке адамның дара өмірінен гөрі тұтас ұлттардың өмірі алға шығады. Тартысы ел мен елдің, белгілі топтардың арасындағы қайшылықтарға құралған»[4, 92б]. Мәселен, Сырым батыр басты кейіпкерлердің бірі болғанымен, ол бостандық шайқысындағы арпалыста халықтың рөлін көрсетудегі дәнекер ғана.

«Тар кезең» романының үлкен бір ерекшелігі, қазақ әдебиеті тарихында тұңғыш рет орыс патшайымы мен генерал-губернаторы қазақ жүрегіне жақын жағымды кейіпкер ретінде суреттелгендігінде. Уақыт оза, отар мен империяның арасы нілдей бұзылып түнеріп сала бергенін автор жақсы біледі. Роман бүгінгі тәуелсіздік заманын еске алып жазылған сияқты. Олай дейтініміз, роман символдық көрініспен аяқталады. Сырым батыр алдағы алмағайып күндерге ой жіберіп, бұлыңғыр болашақтың ендігі бейнесі қандай болар екен дегендей, көгілдір көкжиекке көз жіберіп ұзақ тұрады...

Әдеби үдеріс бірыңғай бола бермейді. Өзгесін былай қойғанда, тіпті тұлға түсінігінің өзі туралы әркілі бағдар-байлам айтылып жатады. ХХІ ғасыр әдебиетінде жаңа ағым мәнерінде жазылған шығармаларда көрініп жүрген постмодерндік белгі есебіне: бір адамның екіге бөлінуі, кейіпкердің іс-қимылдарының түс көру үстіндегі атқарылуы, қаһарманның сандырақ хәлге түсіп, елес көруі сияқты көркемдік тәсілдер жатады. Қазіргі әлем және қазақ әдебиетінде орныққан үрдістің бірі – адамның екіге жарылып, бір-бірімен айтыса, таласа жүріп, өмірдегі әркілі оқиғалар мен қоғамдағы жағдайлар туралы қарама-қайшылықты пікір айтып, екі түрлі өмір кешуі. Сөйтіп, бір кейіпкер екі адам болып, өзінің ішкі болмысын, көңіл түкпірінде жатқан ой-сырын ашып, күрделі образға айналады. Осы образ арқылы автор өзінің азаматтық позициясын танытады.

Сондай шығармалардың бірі – Мұхтар Мағауиннің 2007 жылы жарық көрген «Жармақ» романы. Шығарманың атауының өзі-ақ екі ұғымның, екі позицияның, екі принциптің қайшылығы мен тайталасы туралы болатынынан хабардар етеді.

М.Мағауиннің суреттеп отырған уақыты – ХХ ғасырдың соңғы 40 жылы мен ХХІ ғасырдың алғашқы жылында орын алған жәйттер мен оқиғалар, сол шақтағы қазақ халқының жәй-күйі, яғни шығармадағы іс-әрекеттер нақты уақытта, нақты жерде өтіп жатады. Бірақ нақты уақыт пен нақты жер болғанымен, басты кейіпкерлердің өз үйінде отырып, басқа кеңістікке тап болуы, онда өң мен түстің арасындағыдай күй кешуі, сол кең сарайда болып жатқан тойдың үстінен түсуі, өзінің дастархан басында отырғанын көруі – бұл шығармадағы оқиғалар, әрі шын болған сияқты, әрі елес, әрі қиял секілді көрінеді. Демек, автордың мақсаты – осындай тәсілді қолданып, өз ортасының, өз заманының өте сұрықсыз қалпын, өзімен қатар өмір сүріп жатқан адамдардың жиіркенішті қылықтарын аллегориялық жолмен ашып беру екенін көреміз. Романдағы оқиғалар, адамдар, олардың бір-бірімен қарым-қатынасы, іс-әрекеттері – түгел шындық деп айта алмайсың, солай бола тұра шындық емес деу тағы қиын. Осы ойды жазушының өзі де құптағандай: «Көркем тәсіл деп тануға тура келеді. Мен дегеннің бәрі – мен емес. Ол дегеннің бәрі – ол емес. Ол деген – мен. Мен деген - ол» - деп жазады [5, 140б.]. Анығын айтқанда, бұл шығармада автордың өз өмірінің эпизодтары мол, олар шарттылыққа толы, сондықтан романды ғұмырнамалық та дей алмаймыз. Марқұм болған Иман Қазақбай деген жазушының атынан баяндалатын оқиғалардың біразы – сол шақта өмірде болған жәйттер, сондай-ақ кейіпкерлердің де кейбірі реалды адамдар, олардың арасында болған айтыс-тартыстары да шындық. Бірақ бұған қарап романды тарихи деуге де келмейді. Бұл – постмодерндік мәнерде жазылған әлеуметтік-психологиялық немесе философиялық шығарма деуге болады.

«Жармақтың» өн бойында қамшыдай өріліп отыратын өзекті мәселе – қазақ халқының тарихы, оның ұлт болып қалыптасуы мен рухани құндылықтары. Шығарма: «Иманнан айырылмасаңыз, барлық Мұрат орнына келері күмәнсіз!»[5, 147б.] - деген фразаме аяқталады, ол шығарманың не себепті Иман Қазақбай атынан берілгенін аңдатады, имандылыққа шақырады... Иман – Қазақбай – Мұрат – үшеуі біртұтас ұғымға айналған!.. Бұл – иманды қазақ (жұрты) мұратына жетеді деген сөз.

Келесі талданбақ жаңа ғасыр шығармасы 2012 жылы «Жұлдыз» журналының №2,3,4 сандарында жарық көрген Қуаныш Жиенбайдың «Жер үстінде жұмақ бар» атты туындысы.

Жанрлық жағынан бұл публицистикалық роман, ал, соңғы бөлімі шытырман оқиғалы туынды тұрпатын иеленеді. Кейіпкер

тағдырындағы мұндай шұғыл бетбұрыс, қысыл-таяң өзгеріс, поэтика тілінде перипетия деп аталатыны мәлім. Бас кейіпкер Көбейсінге кенет қастық жасалады. Роман аяқталарда оның бойында әлі жаны бар болғанымен, бұдан былай жер басып жүрер-жүрмесі беймағлұм. Бұл жағынан сөзі орта белден үзіліп қалатын көп романдардың ізін шиырлайды.

Романның бас кейіпкері – біздің замандасымыз Көбейсін – өте шебер сомдалған характер екенін атап айтуымыз керек. Кішкентайынан өз нанын өзі тауып үйренген дара мінезді Көбейсін ауылдастарын таң қалдырып Мәскеудің теміржол институтын бітірген іскер маман. Әйгілі Байқоңырдың №1 ұшу алаңына керек минутында тіркемелі қос тепловоз жіберіп қызмет ететін Төретам депосының бастығы болып істейді. Дәлірек айтсақ, істеген. Роман басталар-басталмаста ол Байқоңыр маңындағы жабық қала мэрінің орынбасары болып жоғарылайды...

Төретам – ит байласа тұрғысыз жер. Теміржолға ентелей қоныстанған қазақы үйлердің жартылай құмға көмілген терезелері, қаңылтырмен қапталған ұзын мұржалары бір-бір шаңырақтың үстіне орнатылған спутник антенналар, бір көшенің жарымы ғана асфальттанған ұсқынсыз мекен. Бұған адам төзгісіз қапырық ыстық ауасын қосыңыз. Талай бұқаралық ақпарат құралдарынан оқып жүретін Төретамыңыздың сиқы осы. Роман әрқашан халық өмірінен, ой-ниетінен қуат алады. Есік-терезесін халық даусын, пікір-ойын жеткізу үшін айқара ашып тастайтын жанр. Жазушы Қуаныш Жиенай шығармасы халық фантазиясының нақтылы бір құбылысын дәріптеуге лайықталып құрылған. Мифологиялық мектептің эпикалық қаһарманы хақ тағала нұрын шашумен ерекшеленеді ғой. Қуаныш Жиенбай шығармасының композициясы аңызға айналған ұлттық кейіпкер культін, атап айтқанда Қорқыт баба рухын тиянақтаумен шектеледі. Әлем әдебиетінде мұндай шығармалар неомифологизм ағымына жатқызылатыны белгілі.

Неомифологизм – қазіргі қазақ әдебиетіне де бауыр баса бастаған ағымның біріне айналып келеді. Қазақтың ауызекі тілімен айтқанда – бұл ағымның ұраны аруақ шақыру. «Теміржолшылардың арқаларын асқар тауға тірегендей бір құдіретті күш бар. О жарықтығың мемлекетаралық келісімшарт дегеніңізге бағынбайды, жаһандандудың алапат күші дейтін ұғым – түсінігіңізді де қыстырмайды, космостық альянстың сан түрлі баптан тұратын ережелеріне де елең етпейді. Міне, осындай жер бетіндегі жұмырбастылар табынатын құдіретті күштердің бәрін бір бұрышқа жиып қояды да, Қорқыттың аруағы Төретам төңірегіне өз үстемдігін орнатып, қара бұлт арасынан жарқ ете

қалатын күн көзіндей от ойнатып, ойқастап шыға келеді. Ғарыш пен жұмыр жер арасындағы жағдайды, асылық айтты демесін, Қорқыт кесенесінен бөлініп шығатын биоток желілер ғой реттеп отырған...

Қорқыт кесенесі космодромның нақ іргесінде, таяқ тастам жерде. Қобыз үнін күнірентіп, ұлы даладағы адам қолымен жасалатын жамандық атаулыдан сақтандырып, күндіз-түні кірпік қақпастан күзетіп тұр... Жердің тартылыс күшінен Қорқыт баба кесенесінен бөлінетін биотоктардың әсері әлдеқайда күштірек!»[6].

Көбейсін сырт жұрттың келімді-кетімділерінің алдында сөзінің әу-бісмілләсін осы раушан пікірден бастайды. Күндіз-түні ірілі-уақты шаруадан бас алмайтын түнеріңкі бастықтың мұндайда жүзі жайнап сала береді. Алыстан келген қонақтар космодромның аруақты жерге қоныстанғаны туралы аңызға бергісіз әңгімесін Көбейсін майын тамызып айтқанда, жұрт қалай мүлгіп тыңдайды десеңізші.

Бұл шаруашылық басшысының үлгермейтін ісі жоқ. Перрон әрдайым жылан жалғандай тап-таза. Төретамның қуаң шөліне алыстан топырақ тасып, тұқым тауып шағын гүл бағын өсіреді. Мұндағы жұрттың шешілмей қалатын мәселесі болмайды. Кабинетінде ме, жолшыбай жолыққанда да жұрттың мың сан шаруасын кейінге қалдырмай сол сәтте шешіп беретін іскер маман. Басшылардың бұйрығын екі етпей орындаумен бірге, өзі де оларға талап қойғыш. Жабық қаланың ауруханасынан төретамдықтарға орын алып берді. Басқа да тұрмыстық мәселелерді қалт жібермейді.

Әрі романтик, әрі тіс қақты шаруагер Көбейсін қазақ аспанында тәуелсіздіктің көк туы желбірегенде тіптен рухы тасып жігерлене түсті. Роман да осы тұстарда шешен тілдің тиегін ағытып шалқи жөнеледі. Жабық қала мэрінің орынбасары болғаннан бері Көбейсіннің басына Төретамдағы кішкентай гүлзар идеясы өзінен өзі кеңейіп жайнап сала берді. Шөл даланы гүл жайнататын жоспар құрады. Қорқыт кесенесі мен космодромды біріктіріп, біртұтас этноқазақ ауылының құрылысын жасамақ. Ол үшін әлемдік туристік ұйыммен байланыспақ...

Үш қобызды біріктіріп салған аппақ Қорқыт кесенесі космодромға таяу жерде тұр қобыз үнін күмбірлетіп.

Жабық қала мэрі кесене маңынан он сотықтай жер сұрайды. Сол жерден мейрамхана, қонақ үй салғызбақ.

Мэрдің арам ниетін Көбейсін бірден түсіне қояды. Ресторанның жын ойнағы Қорқыт қобызының үнін өшіріп, қасиетті иесін ұлы даладан ығыстырып шығармақ. Осы кезде Көбейсінге қастандық жасалады. Яғни, мэр өзінің жасырын бұйрықтарын орындайтын жігіттеріне бұйрық береді. Олар Көбейсінді төбеден бір қойып

талдырып қу медиен далаға шығарып қолына мэр қойған талап жазылған қағазды ұстатады. Өлгің келмесе қолыңды қой. Көбейсін бас тартады. Мэр жандайшаптары Көбейсінге укол салып иен далаға тастап кетеді. Осы тұста Көбейсіннің елден ерек характері ашылады. Нешеме күн нәр сызбай, әрі уколмен уланған Көбейсіннің Қорқыт кесенесіне бірде жер бауырлап, бірде тәлтіректеп жеткен ерлігінің кереметін түсіну үшін романның әлденеше бетке созылған суреттеуін оқып шығу керек. ХХІ ғасыр романының аталмыш шығармасы Кеңес кезіндегі Борис Горбатовтың «Нағыз адам туралы» хикаясының бас кейіпкері Маресьевке ұқсайды да, ұқсамайды да. Социалистік реализмнің аталған шығармасының қозғаушы күші әрекет-қимыл диалектикасы болса, біздің қазақ романымыздың кейіпкері ұлттық мүдде үшін жан алып, жан беру диалектикасын, неомифологизм рухын қосады.

«Қобыз үні бүткіл тұла бойыңызды көктемгі самал лебіндей аймалайды. Сол алпыс екі тамырыңды бүлкілдей соқтырып, ет пен терінің арасындағы жасырынып жатқан іріңді қандауырдың жүзімен сылып тастайтындай. Қойын-қоныштың әуенге толы, дала әуеніне толы. Әлдекімге ашуланғаның, біреудің қиянатын кешіре алмай кектенгенің, ренжігенің... түк те жоқ. Құдды ақ парак секілдісің. Әлде үлбіреген ақ матаға айналып кеттіңіз бе?! Тазалық, адам-ау, бұрын қай бұрышта бұғып жатқан тазалық?! Таза адамсыз. Қараулық атаулыдан адасыз. Жұмақ! Жер бетінде жұмақ бар ма осы?! Болса қайда? Оу, жұмыр бастылардың өмір бойы армандап өтетін жұмағы осы болмасын. Яғни, жұмақтың бар болғаны ғой. Ах-ах-ау, о жұмақтың төріне кімдер шығады?»[6].

Роман қорытындысында шығарманың басты айтар ойы жинақталған. Қорқыт баба аруағының сағын сындырудан ешкім дәметпесін дейді шығарма. Көбейсін басынан кешкен трагедиялық оқиға оқушысын оптимистік рухқа бөлейді. ХХІ ғасырдағы қазақ романының идеалы – Көбейсіндер көксеген арман: жер үстінде жұмақ орнату болса керек.

ХХІ ғасырдағы қазақ романы айналдырған 16 жыл ішінде идеялық-көркемдік сапасын арттырып, адамзат ісіне араласып, тәуелсіз дауысын әлемдік дәрежеге көтеруде. Тарих үшін тым қысқа уақыт болғанмен зерттеу барысында қаншама туындылардың жарыққа шыққанын аңғардық. Олардың барлығын бірдей талдап, саралауды бұл мақаламыздың жүгі көтермейді. Дегенмен талданған шығармалар бойынша қорытынды жасайтын болсақ:

– Ұлттық тарихымыздың арғы қайнарларын ашып қалпына келтіретін, реалистік ағымдағы романдарымыздың барына көз жеткіздік.

– «Әлем дегеніміз - хаос» делінетін постмодерндік шығармаларды мойындамайтын ғалымдарымыз үшін, постмодерндік ағым негізінде жазылған романдардың өзі комикалық абсурд, пародия, сатиралық стихия мен иронияға орана отырып та тәуелсіз еліміздің жоғын жоқтап, барын айшықтайтын амал-тәсілдер табатынына сендік.

– Қазіргі романдарда замандастарымыздың бейнесі мен прототиптерін көре алмаймыз деген стереотиптің де жойылу керектігіне көз жеткіздік. Себебі, Қуанышбай Жиенбайдың «Жер бетінде жұмақ бар» шығармасы неомифологизм ағымында жазылған шығарма болғанымен, кейіпкерлерден өз заманымыздың, осы дәуірдің образдарын байқаймыз.

– Ең бастысы ХХІ ғасыр романдары рухани өмірімізді байытқан үстіне байыта түсуде. Не тақырыпқа қалам тербесе де, көлемі жағынан қандай болмаса да бәріне «тәуелсіздік көзімен» қарайтын шығармаларды таптық.

Қабырғалы қазақ әдебиеті нарықтық қатынастардың қиын кезінде тоқтап, тоқырап қалған жоқ екен, қайта іркіліссіз ізденіп, іштей түлеп, қанатын кеңге жайып келеді екен. Қазақ қаламгерлері де роман жанры оқылмайды деген пікірден аулақ, керісінше роман жанрын барынша дамытып жатқанына куә болдық.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 «Роман мен заман» атты дөңгелек үстел материалдары. Дайындаған: Әлібек Б. // Қазақ әдебиеті. - 25.01.2013. - №3-4(3324). – Б.4
- 2 «Қазақ романы: кеше мен бүгін» атты дөңгелек үстел материалдары. Дайындаған: Таңжарық Т. // Қазақ әдебиеті. - 27.02.2009. - №7 (3118). – Б.4
- 3 Мұханбетқалиұлы Қ. Тар кезең // Жұлдыз – 2012. - №7. – Б.3-47, №8. - 56-Б.104, №9. – Б.19-98, №10. – Б.81-155
- 4 Елеуқенов Ш. Тәуелсіздік дәуір романы // Жұлдыз - 2014. - №8. – Б.89-98
- 5 Мағауин М. Жармақ // URL: [http: www.azattyq.org](http://www.azattyq.org) (13 қазан, 2010)
- 6 Жиенбай Қ. Жер үстінде жұмақ бар // Жұлдыз – 2012. - №2. – Б.4-58, №3. –Б.36-77, №4. – Б.78-15

Резюме

В статье анализируются идейно-тематические особенности и эстетические системы казахского романа в начале ХХІ века. В ходе анализа развитие жанра казахского романа рассматривается в рамках процесса литературного течения. Суждения автора к человеческой бытии в ряде поднятых проблем казахским романом в начале ХХІ века развивается в связи с повторно преобразовавшими ценностями вместе с независимостью.

Resume

In this article thematic-ideology peculiarities and esthetic systems of Kazakh romance in the beginning of the 21st century are analyzed. During the process of analysis the Kazakh romance genre is considered in the literature reading process. The author's thoughts of human being in the row of the arisen problems of the Kazakh romance at the beginning of the 21st century is developed with reiterated enhanced values and the idea of independence.

УДК 8'81

**КӨП МАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ
ӘЛЕУЕТІ****А.Т. САНДЫБАЕВА**

3-курс докторанты

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Аннотация

Мақалада потенциалдылық ұғымының тіл білімі саласындағы термин ретіндегі түсінігі ашылады. Әлеует қолданысының макро жүйеден тарап, семантикалық әлеует түсінігі микро аяда қарастырылу ұстанымдары сөз етіледі. Әлеует түсінігі концептуалды ұғым төңірегіндегі мысалдармен талданып, семалық талдау үлгісі көрсетіледі. Контекст аясында көрінетін коннотаттық семалардың пайда болу себептері түсіндірілген. Полисемия ұғымы динамикалық үдерістегі құбылыс ретінде қарастырылып, концептуалды ұғым аясында пайда болатыны айтылған.

Түйін сөздер: полисемия, концептуалдылық, әлеует, контекст, денотат, коннотат, потенциал.

Сөздердің көп мағыналылығы тілші ғалымдардың назарына бұрыннан түскен актуалды тақырыптардың бірі. Лексикалық полисемия тақырыбын Ю.Д. Апресян, И.В. Арнольд, Н.Д. Арутюнова, В.Г. Гак, И.М. Кобозева, Е.С. Кубрякова, Г.И. Кустова, А.А. Уфимцева және т.б. ғалымдар еңбектерінде сөз еткен. Біз де бұл ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, семантикалық потенциал ұғымын ашуға тырысамыз.

Потенциал мағынасындағы әлеует ұғымы әлемдік лингвистикада да өз орнын нақты тапты деп айта алмаймыз. Дегенмен де әлеует ұғымы кез келген халықтың тілінде бар құбылыс. Сөздіктердегі мағынасы: қуат, күш, мүмкіндік. Әлеует – жойқын күш-қуат, әл-дәрмен; Әлеуетті – қарулы, әлді, күшті; ауқатты, тұрмысты [1, 87 б.]. Әлеует сөзі ғылымның кез келген саласында белсене қолданылатын ұғым, мысалы экономика, физика, химия салаларында кең қолданылады. Барлықтарына ортақ нәрсенің бірі – әлеует ұғымының мазмұны. Яғни бір нәрсенің әлеуеті туралы сөз еткенде, оның өткені мен бүгінгі жағдайына сүйене отырып, болашағын болжау. Бұл мағыналарды лингвистикалық термин аясында қарастыратын болсақ,

лексеманың әлеуетін көрсету үшін оның бұрынғы лексикалық жағдайын білу керек. Осы орайда XI ғасырда жазылған М.Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрік» еңбегі көне түркі тіліндегі сөздердің лексикалық мағынасын ашуға негіз болатын еңбек болып табылады. Қазіргі күнде түркі халықтарының әрқайсысында өзіндік дербес тілі бар, түрлі тарихи жағдайларға байланысты және географиялық тұрақтануымызға байланысты тіліміз бастапқы қалпынан өзгеріске ұшырады. Сондықтан да бүгінгі актив лексикалық қорды пайдалана отырып, сөздердің семантикалық әлеуетін көре аламыз. Әлеует лексемасының семалық құрылымы:

- Болашақта жүзеге асуы мүмкін;
- Қандай да бір күш бірлігі бар;
- Даму векторын болжауға болатын;
- Абстракциялық сипаттағы ұғым.

Әлеует ұғымын ашу үшін «әлеует» лексемасына кіретін семаларға назар аудару керек. Жоғарыда берілген семаларға сүйенсек, әлеует дегеніміз – қандай да бір ресурстың жинақталған кешенді сипаты деп айта аламыз.

Лингвистикада тілдің әлеуеті ұғымын 1821 жылы В.фон Гумбольд сөз етеді: «...потенциально имеются все формы, поскольку язык всегда способствует человеку только в своей целостности, а не отдельными своими частями» [2]. Бірақ бұл идея сол кезде қолдаушыларын таппады. Кейін 1870 жылы «Некоторые замечания о языковедении и языке» (1870 жыл) еңбегінде Бодуэн де Куртэне «Язык как целое существует только in potentia» дейді. В. Матезиус 1911 жылы жарыққа шыққан «Тіл феномендерінің потенциалдығы туралы» мақаласында мағынаның әлеуеті ұғымын сөз етеді. А.В. Бондарко еңбектерінде орыс функционалды грамматикасындағы семантикалық әлеует туралы сөз етеді [3]. Әлеует – тілдегі бірліктің шығу тарихын ескере отырып, қазіргі қолданысына негізделе дамуының көрінісі. Лексеманың семантикалық әлеуетін анықтауда оның қолданыстық аясы баса назарға алынады.

2002 жылы жарық көрген Ж. Фоконье мен М. Тернердің «Полисемия және концептуалды интеграция» (Polysemy and conceptual blending) еңбегінде көп мағыналы сөздердің пайда болуын концептуалды интеграцияның когнитивті жасалым нәтижесімен байланысы арқылы түсіндіреді. Осы орайда концептуалды интеграция түсінігіне мән берсек, концептуалды интеграция мағынаның динамикалық құрылымы үдерісінде жүзеге асырылады. Яғни бастапқы ментальді кеңістіктегі түсінік (input) жаңа құрылатын ментальді

кеңістікте бленд (blend) деп аталады. Бленд дегеніміз тұтас, шағын, тез есте сақталатын құрылым [4, 2 б.].

Концептуалды жүйе – ашық жүйе түрі. Өзінің концептуалды мазмұнын таным шекарасының кеңеюі бойынша үнемі көлемін толықтырып тұрады [5, 92 б.]. Яғни тіл бірлігінің мағынасы жаңа мағыналар шығару үшін анағұрлым концептуалды және креативті әлеуетке ие болып келеді [6, 103 б.]. Ж. Фоконье мен М. Тернер сөз мағынасының жаңа мағынада пайда болу болжамын on-line режимінде пайда болуымен түсіндіреді [5, 79 б.]. Бұл идеяны – мағынаның коммуникация актісі үстінде қалыптасуын – мағынаның функционалды теориясының негізін салушы Л.Витгенштейн де айтты: «сөз мағынасы – оның тілде қолданылуы деген сөз» (значение слова есть его употребление в языке) [7, 97 б.]. Ю.Д. Апресян айтылым барысындағы көп мағыналылықты алға артты [8, 176 б.]. Сөз мағынасының коммуникацияда жаңа мағынаға ие болу процесі сөз мағынасына динамикалық үдеріс тұрғысынан қараған кезде жүзеге асатын құбылыс. Бұл мағыналар сөздік мақаласында көрінбеуі мүмкін, себебі сөздікте берілетін мағыналар лексеманың бүкіл семантикалық әлеуетін көрсете алмайды. Ж. Фоконье мен М. Тернер «meaning potential» – мағына әлеуеті ұғымын енгіздіреді. Мағына әлеуеті көптеген динамикалық түрдегі когнитивті үдерістердің – концептуалды байланыс, концептуалды интеграция – секілді үдерістерді жүзеге асыратын мүмкіндігіне ие [5, 79 б.].

Бұдан концептуалды интеграция арқылы полисемия да пайда болатынын айтады. Ғалымдар өз мақаласында «әке» лексемасын мысалға келтіріп, концептуалды интеграция түсінігін ашады. Біз де бұл жүйені негізге ала отырып, «ата» сөзін қазақ танымындағы мысалдардағы концептуалды интеграцияның көрінісін түсіндіруге тырысамыз.

Денотат мағынасындағы ата лексемасының (туыстық қатынас мағынасында) потенциалды мағынасы арқылы бірнеше коннотаттық мағыналарға ие болуы сөз етіледі. Денотат – белгіленуші зат, заттың нақты атауы және әртүрлі реңк тудыратын үстеме мағынадан тыс сөздің негізгі мағынасы [9, 161 б.]. Коннотаттық компонент мағынасы көркем бейненің дамуы барысында пайда болып, контекст шеңберінде жүзеге асады. Сонымен қатар контекст ерекше семантикалық өріс, ассоциативті ая туғыза келе, әртүрлі мағынаның ішінен қажеттісін ғана таңдап, коннотаттық компонент мағынасының эстетикалық құндылығын арттыруына себепкер болады [9, 163 б.]. Коннотаттық мағына – контекст аясында көрінетін кешенді мағына. Қазақ тілінің

түсіндірме сөздігінде «Ата» сөзінің денотаты ретінде – әкесінің әкесі, үлкен әке; бір рудың ішіндегі адамдардың туыстық, қандастық тобы – деп берілген [1, 63 б.]. Яғни денотаты – туыстық мағына және жасы үлкен кісі. Концептуалды интеграцияны көрсету үшін біз бұл денотаттық мағыналарды контекстке қойсақ, түрлі коннотаттарға ие боламыз. Мысалы: Бұл қарт – Әлішердің атасы (1). Атаға сәлем беру үшін келдік (2). Рим Папасы – католиктердің атасы (3). Рим Папасы – барлық католик шіркеулерінің атасы (4). А. Байтұрсынов – қазақ тіл білімінің атасы (5). М. Қашқари – түркітанудың атасы (6). Бұл мысалдарда тек бірінші және екінші берілген сөйлемдерде ғана «ата» лексемасы денотат мағынасында қолданылған. «Ата» лексемасының потенциалды мағынасы «негіз салушы, бастаушы, ең бірінші» болғандықтан, келесі мысалдарда концептуалды интеграция арқылы коннотаттық мағыналарға ие болды. 3 және 4-сөйлемдерде «бастаушы» мағынасы көрінсе, 5 және 6-сөйлемдерде «алғашқы, негізін салушы» потенциалды мағына жатыр. Бұл арқылы біз Аристотель – пәлсәпа саласының атасы, Ибн Сина – медицинаның атасы – деп кете беретін құрылымдар жасай аламыз. Қорыта айтатын болсақ, «ата» лексемасы екі потенциалды семаға ие: 1) негізін салушы; 2) алғашқы, бірінші, бұл семалар арқылы концептуалды интеграцияға түсіп, бірнеше коннотаттық мағынаға ие болатын көп мағыналы сөз.

Қорыта айтатын болсақ, көп мағыналы сөздердің семантикалық әлеуетінде концептуалды интеграцияның рөлі ерекше, сол арқылы лексеманың денотаты потенциалды сема негізінде бірнеше жаңа коннотаттық мағыналарға ие болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі (редакциясын басқарған Т.Жанұзақов). – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
- 2 Гумбольдт В.фон. Избранные труды по языкознанию. – М., 1984. – С.329
- 3 Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – М., Наука, 1983. – 163 с.
- 4 Скребцова Т.Г. Языковые бленды в теории концептуальной интеграции Ж.Фоконье и М.Тернера. – Спб., 2000. – 192 с.
- 5 Fauconnier G., Turner M. Polesemy and conceptual blending. Trends in linguistics. Studies and monographs. Mouton De Gruyter. - P.92.
- 6 Кубрякова Е.С. Обеспечение речевой деятельности и проблема внутреннего лексикона//Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи.–М., 1991.–159 с.
- 7 Витгенштейн Л. Философские исследования//Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. Выпуск 16. Лингвистическая прагматика. – 261 с.
- 8 Апресян Ю.Д. Избранные труды, том I. Лексическая семантика: 2-ое изд., испр. и доп. – М., Восточная литература РАН, 1995. – 472 с.

9 Сандыбаева А.Т. «Сөздің — лексикалық мағынасының құрылымы»//Қазақ білім академиясының баяндамалары. — Астана, 2015. - №2. — Б.160-165

Резюме

В статье рассматривается понятие потенциальности в области языкознания. Предлагается рассмотреть семантический потенциал в микросистеме, которая берет свое начало с макросистемы о потенциальности языка. На основе примеров рассмотрено понятие потенциала через понятие концептуальности, использован анализ сем. Объясняется причина образования коннотативных сем в контексте. Понятие полисемии рассматривается как динамический процесс и объясняется причина образования через концептуальное понятие.

Resume

The concept of potentiality in the field of linguistics is considered in the article. It is proposed to consider the semantic potential in the micro system, which originates from the macro system about the potentiality of the language. On the basis of the examples, the concept of potential is considered through the concept of conceptuality the analysis of the sems is used. The reason for the formation of connotative semes in the context is explained. The concept of polysemy is seen as a dynamic process and the reason for creating through the conceptual notion is explained.

УДК 811.161.

ПРОБЛЕМЫ ЗАИМСТВОВАНИЯ И СЛОВ РЕАЛИЙ

Ж. САЙЫН

докторант кафедры тюркологии,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Аннотация

Статья посвящена проблемам заимствований слов реалий. В работе приводятся различные определения известных лингвистов понятий заимствования и реалий. Также исследуются типы заимствований и пути проникновения заимствованных слов из языка донора в язык реципиента.

Ключевые слова: взаимодействие языков, билингвизм, иноязычная лексика, заимствование, реалие.

Исследователи по-разному определяют лингвистическое заимствование. Например, приведем мнения Э. Хаугена и Л. Блумфилда. С точки зрения структурной лингвистики заимствование представляет собой воспроизведение моделей одного языка в другом, причем характер этого воспроизведения может быть различным на разных уровнях языка. Исходя из степени морфемной и фонемной субституции (нулевой, частичной и полной) иноязычной модели средствами заимствующего языка, Э. Хауген группирует все заимствования по их структурным признакам:

1) заимствованные слова, то есть полностью воспроизведенные иноязычные морфемы с нулевой, частичной или полной фонемной субституцией;

2) заимствованные морфемы, то есть частичное воспроизведение иноязычной модели;

3) заимствованные значения с нулевым морфемным и фонемным воспроизведением иноязычной модели [1].

Л. Блумфилд под заимствованием понимает определенный вид языковых изменений и различает три вида заимствований с точки зрения их кодификации:

1) заимствование понятий культуры (семантическое калькирование);

2) «внутреннее» заимствование, происходящее вследствие

непосредственных языковых контактов, обусловленных территориальной или политической близостью (здесь мы имеем в виду последствия аккультурации);

3) диалектные заимствования, проникающие в литературный язык из диалектов [2].

Также в рассмотренном нами справочнике «Словарь лингвистических терминов» О.С. Ахманова (М., 1966) дает два толкования термина «заимствование»:

1. «Обращение к лексическому фонду других языков для выражений новых понятий, дальнейшей дифференциации уже имеющихся и обозначение неизвестных прежде предметов (нередко сами эти понятия и предметы становятся известными носителями данного языка лишь вследствие контактов с теми народами, из чьих языков заимствуются соответствующие слова)»;

2. «Слова, словообразовательные аффиксы и конструкции, вошедшие в данный язык в результате заимствования...» [3, с. 72].

Е.В. Маринова в своем труде «Иноязычная лексика современного русского языка» отмечает, что термин «заимствование» имеет два значения. Первое значение термина – процессуальное. Заимствования – универсальный языковой процесс, при котором единицы одного языка принимаются и усваиваются другим языком. В этом значении используется также составной термин внешнее заимствование [4, с. 89].

По мнению многих ученых, заимствование может быть и внутренним. Под внутренним заимствованием понимается проникновение в литературную разновидность национального языка единиц из других его вариантов (из диалектов или социолектов – профессиональных, социальных и возрастных жаргонов, т.е. субстандарта).

Второе значение – предметное. Заимствованием называют саму языковую единицу, прошедшую путь от одного языка к другому. В таком значении термин заимствование чаще всего употребляется для обозначения лексической единицы – иноязычного слова, ставшего полноправной единицей в заимствующем языке.

Кроме того, язык, из которого заимствуются единицы, называется источником или донором. Язык принимающий, заимствующий называется реципиентом. В процессе заимствования между языком-донором и языком-реципиентом может быть еще одно звено – язык-посредник. В этом случае заимствуемая из языка-реципиента единица (например, слово) не напрямую поступает в принимающий язык, а через посредство другого языка.

Заимствование затрагивает и межъязыковые процессы, то есть «заимствование – процесс перемещения различных элементов из одного языка в другой» [5, с. 25]. Это «явления, определяемые как ‘заимствование’ и ‘влияние’, не сводятся к проникновению чужеродных элементов из одного языка в другой... они принадлежат к процессу схождения, конвергенции языков» [6, с. 56]. Подобные явления касаются и внутриязыковые процессы: «заимствования могут происходить не только из чужих языков, но и из диалектов, как географических, так особенно из социальных» [7, с. 123]. Этот процесс может происходить «...и внутри одного языка, когда общий литературный язык заимствует что-либо из диалектов, профессиональной речи, жаргонов, и наоборот» [8, с. 476].

Итак, заимствование – процесс, обусловленный сложным комплексом причин и признаков, где признаками являются: фонетические, графические, морфологические, словообразовательные, синтаксические, семантические особенности слов, а причинами усвоения лексики из одного языка в другой (другие): культурное превосходство одного народа над другим; необходимость дать наименование новому предмету или понятию; погоня за модой и хвастовство; однозначность заимствованного слова; двуязычие определенных групп населения и др.

В своей работе Т.К. Веренич отмечает, что сложным представляется путь к достижению единства в понимании термина ‘заимствование’; когда одни авторы явно имеют в виду и учитывают различные оттенки его значения; а другие придерживаются мнения о том, что между терминами лексическое заимствование (как процесс перемещения слова из одного языка в другой) и заимствованное слово нет четкого соответствия, то есть результатом лексического заимствования могут быть не только заимствованные слова в терминологическом понимании этого словосочетания, но и другие единицы, находящиеся в различных отношениях с системой заимствующего языка. Л.П. Крысин, развивая эту мысль, утверждает, что заимствованиями могут быть, наряду со словами и словосочетаниями, также и модели синтаксических конструкций – тем самым он характеризует заимствования как «процесс перемещения различных элементов из одного языка в другой», понимая под «различными элементами» единицы различных уровней структуры языка - фонологии, морфологии, синтаксиса, лексики, семантики. Из этих разных подходов видно, как важно четко определять термин «заимствование» на каждом уровне: фонетическое заимствование,

морфологическое заимствование, синтаксическое заимствование, лексическое заимствование, семантическое заимствование [9, с. 52-53].

Хотя, с одной стороны, отсутствие одного общепринятого определения заимствования создает некоторые сложности при описании данного конкретного явления, с другой стороны каждый ученый, описывая этот процесс, дает определения со своей точки зрения. Сопоставление трудов многих лингвистов способствует полноте охвата понятия заимствованной лексики.

А.А. Реформатский отметил, что «нет ни одного языка на земле, в котором словарный запас ограничивался бы только своими исконными словами. В каждом языке имеются и слова заимствованные, иноязычные. В разных языках и в разные периоды их развития процент этих «не своих» слов бывает различным» [10, с. 139].

Влияние народов друг на друга является следствием международного общения как естественных отношений между народами и между конкретными людьми, если они находятся в одном общем вмещающем и кормящем ландшафте. При этом следует учитывать тот факт, что культуры воздействуют на менталитет участвующих в коммуникации, привнося в него новые, не свойственные ему изначально элементы. Все эти динамические процессы находят свое прямое отражение в языке контактирующих народов.

Необходимо отметить, что большая часть современных заимствований относится к интернациональной лексике, они представляют собой элементы международного лексического запаса. Такие единицы встречается как минимум в трех неблизкородственных языках. Часто реалии и понятия, обозначенные этими лексемами, имеют интернациональный характер.

Анализ лингвистической литературы показывает, что заимствование - закономерный и естественный процесс развития языка, представляющий собой результат общения и взаимодействия людей, поэтому заимствования характеризуют одну из важных сторон деятельности человека в языке. Р.А. Будагов подчеркивает, что развитие и совершенствование языка, в том числе связано и с заимствованием иноязычных слов: «Разумеется, новые слова, как и заимствование слов, обычно обогащают лексику каждого языка и в этом плане дают материал для осмысления проблемы совершенствования языка» [11, с. 71]. Для развития языкового взаимодействия большое значение имеют социальные, политические, культурные и научно-технические контакты, так как именно они

становятся лингвистической основой процесса этих контактов при лексическом заимствовании.

Таким образом, под заимствованием обычно подразумевают проникновение лексических и иных элементов из одного языка в другой. Такие лексические заимствования являются характерной особенностью развития и взаимодействия национальных языков в современную эпоху.

Процесс заимствования особенно ощутим в разговорной речи билингов и полилингов. Фактор билингвизма в процессе заимствования ранее выделяет Л.П. Крысин: «Знакомство с передающим языком некоторый минимум двуязычия – главное условие лексического заимствования» [12, с. 32]. Двуязычием обычно называют ситуацию, когда тот или иной этнос, помимо своего родного языка, широко использует еще один язык, или когда человек попеременно пользуется двумя языками.

А так как в современном мире наблюдается рост билингов и полилингов, которые, как было отмечено, наиболее проницаемые для заимствований, наблюдается необходимость исследования взаимодействия и взаимообогащения языков. В. фон Гумбольдт по этому поводу отметил, что язык необходимо «изучать в состоянии их развития». Накопление подобного рода знаний способствует постижению закономерностей развития языков.

По типу контакта заимствования могут быть как прямыми (между языками соседних народов и культур), так и опосредованными – при участии языка-посредника. Заимствования из одного языка в несколько с минимальным изменением внешнего облика и значения называются интернационализмами. Путь заимствования может быть изустным через живое диалогическое общение носителей разных языков и письменным через контакт с иноязычной лексикой в книжных источниках. При помощи письменного языка возможно заимствование элементов, принадлежащих более древней стадии того же языка (реанимация архаизмов или историзмов, например, в поэтическом языке: Рихард Вагнер в своих музыкальных драмах, граф Алексей Толстой и другие.

По способу адаптации иноязычного слова выделяются:

- лексические заимствования (переход как формы, так и значения слова из языка-донора в язык-реципиент с соответствующей фонетической и грамматической адаптацией). Заимствоваться могут как целые слова, так и части слов: (суффиксы, префиксы, в ограниченной степени даже окончания: герцог от нем. Herzog, архиерей, хин-ин, антипир-ин и т. д.;

- семантические заимствования (формирование у уже имеющегося в языке-реципиенте слова нового значения под влиянием другого языка: например, русское слово *трогать* ‘вызывать эмоциональный отклик’ (Ср., например: *Просьба женщины тронула его*) под влиянием французского *toucher*; мышь (животное)> (компьютерная) мышь (вид компьютерного манипулятора) по аналогии с английским *mouse*, у которого значение такого манипулятора появилось раньше.

Кроме собственно заимствований, учеными выделяются кальки – буквальный поморфемный перевод иноязычного слова. Кальки создаются по словообразовательным моделям иностранных слов из корней и аффиксов родного языка, соответствующих по своим значениям морфемам исходного слова. Таковы в русском языке многие слова старославянского (церковнославянского) происхождения, калькированные при переводах богослужебных книг с греческого: *благозвучие* (греч. *euphonia* (эвфония) от *eu-* ‘благо’ и *-phonia* ‘звучание’), священноначалие (греч. *hierarchia* (иерархия) от *hieros-* ‘священный’ (*hieraios* ‘священник, иерей’) и *-archia* ‘начало, начальствование, старшинство’ (от *arche* ‘начало’). Русское слово *влияние* восходит к нем. *Einfluss* (*ein* + *fliessen* = в + лить), которое обязано своим происхождением лат. *influentia* (фр. *influence*); лексема *предмет* – польск. *przedmiot* сделана по образцу немецк. *Gegenstand* и *Objekt*, ведущих своё начало из лат. *objectus*; синтаксический оборот винительный с инфинитивом типа *«тебя душа моя быть чаёт»* (Державин) взят из латинского языка.

Семантическими кальками также нередко называют семантические заимствования. Калькирование является мягким способом освоения иноязычного значения и широко используется в языках тех стран, в которых общественное мнение не одобряет прямые формы заимствований, считая их разрушительными для языка (чешский, финский, исландский язык).

Слова и выражения данного языка, описывающие элементы чужой культуры (‘реалии’) или имеющие следы недоосвоенности, по мнению некоторых ученых, могут быть отнесены к экзотизмам или варваризмам. Периферию заимствований заполняют так называемые ‘иноязычные вкрапления’ – неадаптированные иностранные слова, более или менее широко известные в культуре языка-реципиента. Иноязычные вкрапления обычно сохраняют оригинальную фонетику, практически не освоены грамматически и на письме передаются в оригинальной буквенной записи. Иногда книжная культура

вырабатывает особые формы фиксации и передачи заимствованных слов, например, в японском языке одна из систем письма (カタカナ, катакана) предназначена преимущественно для слоговой передачи заимствований, в то время как исконная лексика записывается иероглифической хираганой.

Итак, перейдем к более подробному описанию слов реалий.

Слово *реалия* образовано от латинского прилагательного *realia* – ‘вещественный’, ‘действительный’. Согласно словарю лингвистических терминов, реалии – это «предметы материальной культуры, а также в классической грамматике разнообразные факторы, изучаемые внешней лингвистикой, такие как государственное устройство данной страны, история и культура данного народа, языковые контакты носителей данного языка и т.п. с точки зрения их отражения в данном языке». На реалии как носителей национального своеобразия лингвисты обратили свое внимание в начале 50-х годов XX века. С самого начала среди учёных существовали значительные расхождения в вопросе об определении понятия реалии. Это обусловлено тем, что в работах многих авторов реалии не занимают центрального места. Анализ специальной литературы позволяет отметить два основных подхода к определению сущности слов-реалий: переводческий и страноведческий. В рамках переводческого подхода основная часть работ посвящена проблеме перевода слов-реалий с иностранного языка на родной и наоборот, а также сохранению национального своеобразия подлинника при переводе. Некоторые учёные, затрагивая тему реалий, дают неточные, неполные определения этого понятия, отмечают одни признаки этих лексических единиц и упускают другие, используют неодинаковые термины для их обозначения. Поэтому, прежде чем пытаться сформулировать определение понятия реалии, следует привести дефиниции этого термина у некоторых авторов, в разное время обращавшихся к этой теме. Так, например, М. Л. Вайсбурд, рассматривая реалии с точки зрения страноведения, толкует их следующим образом: «Это события общественной и культурной жизни страны, общественные организации и учреждения, обычаи и традиции, предметы обихода, имена исторических личностей и т.д., а также множество разрозненных фактов, не поддающихся классификации» [13, с. 36]. Такое понимание исследуемого явления слишком сильно расширяет границы понятия термина «слов-реалий». При выборе определения понятия слов-реалии нам представляется, что нужно придерживаться тех значений этого термина, которые укладываются с лингвистической точкой зрения.

Так, Л.Н. Соболев считает, что слово-реалие – это «бытовые и специфические национальные слова и обороты, не имеющие эквивалентов в быту, а, следовательно, и в языках других стран». Но такое определение упускает из виду один аспект: международные связи и взаимодействия в современном обществе развиваются динамично, и некоторые понятия, явления, предметы, получившие широкое распространение в одной стране, могут заимствоваться другой страной (или рядом стран). Соответственно слова, обозначающие эти явления и понятия, тоже могут переходить в языки других стран. В качестве примера можно привести слово-реалие ‘спутник’, которое, появившись в СССР, получило затем и международное употребление. Согласно В. М. Россельсу, реалие – «иноязычные слова, которые обозначают понятия, предметы, явления..., не бытующие в обиходе того народа, на язык которого произведение переводится». В краткой литературной энциклопедии даётся развёрнутое определение понятия реалие: «Реалия – это предмет, понятие, явление, характерное для истории, культуры, быта, уклада того или иного народа, страны и не встречающееся у других народов; реалия – также слово, обозначающее такой предмет, понятие, явление; также словосочетание (обычно фразеологизм, пословица, поговорка)». Л. С. Бархударов приводит довольно сжатое определение реалий: «...это слова, обозначающие предметы, понятия и ситуации, не существующие в практическом опыте людей, говорящих на другом языке» [14, с. 103]. А. В. Фёдоров уточняет формулировку Л. С. Бархударова и предлагает считать, что реалии – это не слова, а те предметы, ситуации и прочее, которые словами обозначаются. Этот учёный предлагает говорить не о реалиях, а о «названиях реалий», которые непосредственно и подлежат переводу. Следует отметить, что в переводоведении термином «реалие» принято обозначать слова, называющие предметы, то есть названия реалий [15, с. 175]. Г. В. Чернов, Я. И. Рецкер пишут о «безэквивалентной лексике», представляющей собой «прежде всего обозначения реалий, характерных для страны исходного языка и чуждых другому языку и иной действительности» [16, с. 19; 17, с. 51]. Правильному пониманию реалии препятствуют не только расхождения в терминологии, но также и отождествление реалий с другими понятиями лексики. Так, Л. И. Сапогова определяет слова-реалии «как вид заимствований, сохраняющих максимальное звуковое сходство с иноязычным словом, функция которых в заимствующем языке сводится к обозначению при помощи пояснительной дефиниции специфических понятий и явлений

иноязычной действительности» [18, с. 76]. Но заимствования фиксируются в словарях, а значит, являются уже элементами лексики данного языка. Реалии при многократном употреблении также могут заноситься в словари, но среди них есть немало слов, употребляемых однократно (например, в прессе), которые не фиксируются в словарях, следовательно, такие реалии можно назвать заимствованиями лишь условно, то есть являются однократной фиксацией из живой разговорной речи. Кроме того, не всегда реалии сопровождаются «пояснительной дефиницией»; это и степень звукового сходства с исконным словом также зависит от способа передачи реалий.

Резюмируя опыт отечественных и зарубежных лингвистов, подвергающих рассмотрению реалии, подчеркнем следующие особенности этого слоя лексики: 1. Реалии представляют собой лексические единицы, называющие уникальные предметы и явления, характерные для жизни, быта, культуры, социального и исторического развития одного народа и чуждые другому народу, то есть являются вербальным выражением специфических черт национальных культур; 2. Они пересекаются с безэквивалентной лексикой: неосвоенные реалии являются частью этого слоя лексики, а освоенные словарные реалии не входят в него; 3. Реалии не имеют точных соответствий в другом языке и требуют особого подхода при переводе; 4. Эта группа лексики характеризуется гибкостью: не теряя своего статуса, они могут одновременно относиться к нескольким лексическим категориям.

Список литературы

- 1 Хауген Э. Процесс заимствования//Новое в лингвистике, вып. 6. – М.: Прогресс, 1972. – С. 334-382.
- 2 Блумфилд, Л. Язык / Л. Блумфилд. – М., 2002. – С. 487–543. – (Серия: лингвистическое наследие XX века). Boas F. The aims of ethnology. Reprinted in F.Boas, Race, language, and culture. - New York, 1940. – P.626-638
- 3 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. // 2-ое издание. – М.: Советская энциклопедия, 1966. - 608 с.
- 4 Маринова, Е. В. Иноязычная лексика современного русского языка: учеб. пособие / Е. В. Маринова. – 2-е и–зд., стер. – М.: ФЛИНТА, 2013. – 296 с.
- 5 Крысин Л. П. Русское слово, свое и чужое: Исследования по русскому языку и социолингвистике. - М.: Языки славянской культуры, 2004. – 163 с.
- 6 Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Лингвистическая проблематика. – Л.: Наука, 1972. – 72 с.
- 7 Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – 188 с.
- 8 Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
- 9 Веренич Т.К. Деэкзотизация современных заимствований в русском научно-лингвистическом и обыденном языковом сознании: На материале англицизмов // Дисс. канд. филол. наук: 10.02.01, Красноярск, 2004. – 233 с.

- 10 Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 536 с.
- 11 Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка? М.: Наука, 1977. – 304 с.
- 12 Крысин Л.П. Заимствования и заимствованные слова. – М.: Наука, 1986. – 166 с.
- 13 Вайсбурд М.Л. Реалии как элемент страноведения/М.Л. Вайсбурд//Рус. яз. за рубежом. – М., 1972. – 72 с.
- 14 Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). М., "Междунар. отношения", 1975. - 240 с.
- 15 Фёдоров А.В. Основы общей теории перевода. М.: Высшая школа, 1983. – 127 с.
- 16 Чернов Г.В. Вопросы перевода безэквивалентной лексики на английский язык. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. МГПИИЯ. М., 1958. – 23 с.
- 17 Рецкер Я.Р. Теория перевода и переводная практика. М.: Высшая школа, 1974 - С. 51.
- 18 Сапогова Л.И. Реалии: фактор времени. Вопросы лингвистической семантики, 1979. – С.36

Түйін

Мақалада тілдердің өзара байланысы нәтижесінде пайда болатын кірме сөздердің мәселесі қарастырылған. Кірме сөздердің түрлері және шет тілдерге ену жолдары зерттелген. Еңбек белгілі тілші мамандардың еңбектеріне сүйеніп дайындалған.

Resume

The article deals with the problems of borrowing words of realities. The paper presents various definitions of the borrowing concepts and realities. The author also investigates the types of loans and the penetration of borrowed words from the language of the donor into the language of the recipient.